

Postmarksističke književne teorije

Glavaš, Zvonimir

Master's thesis / Diplomski rad

2013

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:518948>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-24**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Diplomski studij Hrvatskog jezika i književnosti i Povijesti

Zvonimir Glavaš

Postmarksističke književne teorije

Diplomski rad

Mentorica: izv. prof. dr. sc. Kristina Peternai Andrić

Osijek, 2013.

Sadržaj:

Sažetak i ključne riječi	3
1. Uvod.....	4
2. Što (ni)je književna teorija?	8
3. Različiti pristupi postmarksističkim teorijama.....	12
3.1. Eksplicitna određenja postmarksističkih teorija.....	12
3.2. Postmarksistički teoretičari pod drugim odrednicama	19
3.3. Praznina u hrvatskoj teorijskoj literaturi	25
4. Marksizam – postmarksizam – postmodernizam	31
5. Predstavnicu postmarksističkih teorija.....	39
5.1. Postmarksizam prije postmarksizma – Luxemburg i Gramsci.....	39
5.2. (post)Strukturalistički marksizam Louisa Althussera	43
5.3. Između Althussera i Foucaulta – Pierre Macherey	50
5.4. Diskurs, znanje, moć – Michel Foucault.....	53
5.5. Hegemonija i radikalna demokracija – Laclau i Mouffe.....	60
5.6. Marx kao sablast – Jacques Derrida	65
5.7. Razlika, produktivna žudnja i shizoanaliza – Gilles Deleuze	69
5.8. (post)Marksizam u doba imperija i mnoštva – Negri i Hardt	73
5.9. Ostali predstavnici.....	78
6. Kamo postmarksizam?	80
7. Zaključak.....	83
8. Literatura	87

Sažetak i ključne riječi

U suvremenoj književnoj teoriji i bliskim disciplinama već neko se vrijeme pojavljuje i upotrebljava pojam postmarksističkih teorija. Ipak, iako nije nov, taj pojam i dalje ne predstavlja općeprihvaćenu odrednicu niti ga odlikuje posve sustavna i konvencionalizirana upotreba. U djelima različitih autora postmarksističke teorije nejednako su shvaćene i nerijetko označavaju povezane, no ipak donekle različite sadržaje. Drugi autori, baveći se istim područjem, pojam postmarksističkih teorija zamjenjuju nekim drugim odrednicama ili ga pak posve zaobilaze i ne upotrebljavaju. Polazeći od takve situacije, ovaj rad nastoji istražiti što to čini i određuje postmarksističke teorije, odnosno (nanovo) razmotriti i opisati pojam postmarksističkih teorija i sadržaje koji se njime označavaju. Suočavajući različite pristupe postmarksističkim teorijama te čitajući tekstove nekih paradigmatičkih predstavnika, nastoji se u radu odgovoriti na pitanje postoji li uopće dovoljna koherencija među pojedinim teorijskim diskursima koja bi opravdala njihovo objedinjavanje tim nazivom, te na osnovu kojih čimbenika. Osim toga, propituje se mogu li se i u onim pristupima književnoj teoriji koji postmarksističke teorije izostavljaju uočiti prostor i potreba za uvođenjem te kategorije. Nadalje, ovaj rad postavlja i pitanje odnosa pojma i korpusa postmarksističkih teorija prema bliskim pojmovima i teorijskim korpusima, u prvom redu prema marksizmu i postmodernizmu. Konačno, razmatraju se i učinci te daljnja perspektiva postmarksističkih teorija iz različitih aspekata i na različitim poljima. U radu se zaključuje kako pojam postmarksističkih teorija ne označava tipičnu teorijsku školu ili pokret, niti korpus teorijskih radova okupljen oko određene metode ili intelektualne strategije. Postmarksističke teorije radije valja shvatiti kao raznovrsan skup diskursa koji tvore kategoriju porodične sličnosti čiji članovi dijele izvorišni povijesni kontekst, specifičnu poziciju u odnosu na marksizam i postmodernizam te neka od niza prototipnih obilježja. Tako shvaćene, postmarksističke teorije nalaze svoju funkciju i pripadajući prostor u suvremenoj književnoj teoriji.

Ključne riječi: postmarksizam, marksizam, postmodernizam, književna teorija

1. Uvod

Čuvena metafora Dostojevskog o izlasku čitave generacije autora iz Gogoljeve kabanice danas bi vjerojatno bila posve pretjerana za ozbiljno preslikavanje na bilo koje područje znanosti. Nemoguće je bez pojednostavljivanja i stanovitog osjećaja romantiziranja pridati apsolutnu važnost jednoj osobi-začetniku, pronaći jedinstvenu izvorišnu i gravitacijsku točku oko koje bi se vrtjeli i kojoj bi se utjecali čitavi sustavi znanja; suvremena promišljanja epistemološke problematike naučila su nas da stvari tako ne funkcioniraju. No ako u humanističkim i društvenim znanostima postoje ljudi čija je kabanica ipak bila nešto veća od drugih, čiji je (izravni ili neizravni) doprinos većem broju disciplina doista nezaobilazan, onda se među njih svakako mora ubrojiti Karla Marxa. Malo je osoba kojima se poput Marxa dogodilo da njihove ideje više od stoljeća i pol ostvaruju nezaobilazan utjecaj na toliki broj raznovrsnih disciplina, uključujući gotovo sve humanističke i društvene, kao i da iste te ideje istovremeno posluže kao osnovica ideologija, službenih politika stranaka i država te raznih masovnih pokreta. Malo je autora koje se kroz više od stoljeća i pol istovremeno čitalo kao filozofe, teoretičare povijesti, društva, ekonomije, države, politike, kulture, revolucionarne stratege, proroke pa gotovo i mitsko-religijske figure. Takvo je stanje stvari osiguralo Marxu osobit status u suvremenom društvu, proizvevši u različitim povijesnim kontekstima nepregledno mnogo raznovrsnih marksizama i jednako mnogo različitih učinaka, koji su varirali od briljantnog do tragičnog.

Unatoč pojedinim trijumfalističkim proglasima, čak ni nakon recentnijih povijesnih događaja koje se obično smatra porazom tradicionalnog marksizma kao političkog projekta, a time i diskreditacijom pripadajuće teorijske ortodoksije – nakon implozije SSSR-a i ostalih država tzv. real-socijalizma, političkog poraza i iščezavanja stranaka eurokomunizma, distanciranja socijaldemokracije od marksističkih korijena, općeg trijumfa neoliberalizma itd. – značaj Marxovih tekstova i različitih marksističkih doprinosa u suvremenim humanističkim i društvenim znanostima nije iščeznuo. Naprotiv, čini se često kako im je nova društvena situacija stvorila priliku za ponovnu aktualizaciju te slobodnije i raznolikije manifestiranje.¹ No kako

¹ Svjedoci smo danas kako se svakom krizom neoliberalizma „popularnost“ Marxa obnavlja i u široj javnosti na jednoj često površnoj i prigodničarskoj razini, no ovdje se nije željelo ukazati na to. Nevezano za tu reaktualizaciju, mnogi su teoretičari otprije prepoznali opisane društveno-političke promjene ne kao znak da treba dići ruke od Marxa, već kao motivaciju da mu se treba iz novih pozicija uvijek ponovno vraćati. Primjerice, Derrida (2002: 26) piše: „Ako ne čitamo ili ne iščitavamo Marxa i ako ne raspravljamo o njemu, uvijek će predstavljati pogrešku. (...) To će sve više predstavljati pogrešku, nedostatak teorijske, filozofske i političke odgovornosti. Od trenutka kad je stroj za proizvodnje dogmi i 'marksističkih' političkih ideologija (države, partije, ćelije, sindikati i ostala mjesta

promijenjeni kontekst nužno određujuće djeluje na te manifestacije, novosti na političkom, tehnološkom, kulturnom i svakom drugom planu odrazile su se raznoliko na novim čitanjima Marxa i teorijama koje se u bilo kojem vidu smatraju marksističkim, nerijetko ih udaljujući od tradicionalnog marksizma. Postmodernost i za nju karakteristična proliferacija post-izama na svim područjima nisu zaobišli ni marksističku misao, te se tako u društvenim i humanističkim znanostima krajem dvadesetog stoljeća počinje pojavljivati i odrednica *postmarksistički* za razne teorijske diskurse koji se eksplicitno pozivaju na Marxa ili pak implicitno naslanjaju na njegovo djelo, no prekidaju s tradicionalnim marksizmom (ili marksizmima) pod utjecajem izmijenjenih društvenih okolnosti i drugih (često postmodernističkih) teorijskih strujanja.

Postmarksizam nipošto nije nova kategorija u suvremenoj humanistici.² Iako nije utvrđeno kada je točno prvi put upotrijebljena ta odrednica, sigurno je da postoji već gotovo tri desetljeća³, upotrebljava se u različitim kontekstima, a opisana je i u nekolicini preglednih studija. Ipak, iako će pojedini autori zbog toga reći kako je postmarksizam već snažno utemeljena teorijska pozicija, ono što ga i dalje obilježava jest problematika uočljiva i kod ostalih post-izama, a to su prilično nespecifično i neprecizno određenje te disperzirana uporaba te odrednice, što u ovom slučaju ponekad uključuje i kontradikcije.

Naime, iako se upotrebljava već duže vremena, odrednica postmarksizma ultimativno ne upućuje ni na eksplicitno formiranu teorijsku školu, ni jasan skup predstavnika, ni točno vremensko omeđenje, niti pak precizan popis obilježja. Kada govorimo o postmarksizmu, ne govorimo o zasebnom skupu teoretičara koji ne pripadaju nekim drugim školama; riječ je o odrednici koja je kompatibilna i komplementarna s drugim podjelama. Pojedini ju autori koriste kao pozitivno određenje, pojedini isključivo kao negativnu kritiku. Nekada se pojavljuje kao samoodređenje autora, drugi put se retrogradno primjenjuje na autore koji nisu bili živi kada je ona ustanovljena i koji su se (samo)određivali drukčije. U nekim slučajevima ta odrednica označava nastavljanje i „spašavanje“ marksizma, u drugim slučajevima oštro suprotstavljanje njemu, itd. Čak i ukoliko se zanemari broj domena u kojima se postmarksistička odrednica javlja te se pozornost ograniči na domene relevantne za književnu teoriju, što je ovdje i namjera, stvari ne postaju ništa jednostavnije. Situaciju dodatno usložnjava i to što se kod nekih autora ta odrednica, ustaljena kod drugih, potpuno zaobilazi; bilo da se ostavlja mogućnost njezinog implicitnog iščitavanja iz teksta, bilo da joj se prostor potpuno zatvara. Sve to skupa upućuje na

doktrinalne proizvodnje) u fazi nestajanja, nemamo više izgovora, samo alibije za odvratanje od te odgovornosti. Bez toga neće biti budućnosti.“

² Tvrđnja vrijedi ukoliko se govori o humanistici u globalu; u domaćoj se humanistici postmarksizam vrlo slabo spominje, no o tome vidjeti više na stranici 22 ovog rada

³ Vidjeti više na stranici 9 ovoga rada

zaključak da, iako postmarksizam kao odrednica u suvremenoj teoriji nije nova ni posve neuobičajena pojava, sasvim sigurno i dalje jest tema koja otvara dovoljno potencijala za istraživanje i raspravu u raznim smjerovima.

Upravo će se stoga ovaj rad upustiti u jedno takvo istraživanje, postavljajući kao svoj primarni istraživački problem (iznova) pitanje što to čini i određuje postmarksističke književne teorije, odnosno nastojeći u osnovnim crtama razmotriti i opisati pojam postmarksističke teorije i sadržaje koji se njime označavaju. U tom nastojanju posebno će nas zanimati i neke već dijelom spomenute nedosljednosti, proturječja i „rupe“ koje se daju uočiti u dosadašnjim pristupima tom teorijskom korpusu. Tragom njih, u razmatranje postmarksističkih teorija ući ćemo pitajući se postoji li dovoljna koherencija među pojedinim teorijskim diskursima da bi bilo moguće i opravdano povezati neki teorijski korpus tim nazivom i, ako pretpostavimo da jest, na osnovu kojih elemenata.

Tražeci odgovor na to pitanje, na početku ćemo ukratko izložiti i supostaviti/suprotstaviti dosadašnje pristupe raznih autora određenju pojma postmarksističke teorije, uključujući i neke koji sličnim teorijskim korpusima pristupaju koristeći bliske termine. Također, obratit ćemo pozornost i na primjere autora koji, baveći se srodnim temama, u svojim opisima ne tretiraju postmarksističke teorije kao zasebnu kategoriju, već im pristupaju na druge načine. Razmatrajući te različite opise i podjele, pokušat ćemo naposljetku apstrahirati i ponuditi određenje postmarksističke teorije u odnosu na pojmove marksizma s jedne strane te postmodernizma s druge, s obzirom na to da se ti pojmovi već automatizmom javljaju kao bliski; kao mogući graničnici, značenjski srodnici ili pak hiperonimi.

Zatim, iz presjeka dosadašnjih pristupa određenju i opisu postmarksističkih teorija, izdvojit ćemo neke njihove paradigmatske predstavnike, a time i karakteristične teorijske koncepte i obilježja koja se kod njih mogu uočiti. U tom dijelu ovaj će rad usporedno obratiti pažnju na to kako su pojedini postmarksistički teoretičari čitani kod autora dosadašnjih pregleda postmarksističke teorije te na izvorne tekstove tih teoretičara, tražeci tu mogućnost rasprave s dosadašnjim pregledima i eventualnog razrješavanja nekih pitanja i kontradikcija. Dakako, popis predstavnika koje ćemo razmatrati nužno će biti ograničen zbog propozicija rada, no nastojat će se da, bez obzira na to, bude dovoljno reprezentativan i ilustrativan. Konačno, na temelju svega izloženog, pitat ćemo se i o perspektivi koju otvara postmarksistička teorija glede teorijskog i praktičnog djelovanja, njezinim odjecima i položaju u suvremenom akademskom i općenitom društvenom kontekstu.

Unatoč prilično velikom broju pitanja s kojim krećemo u ovo istraživanje, doprinos koji se od ovog rada može očekivati u širem je kontekstu razmjerno skroman. S obzirom na

propozicije koje ograničavaju rad, prvenstveni cilj ovdje bit će nam objediniti, izložiti i opisati drugdje uočenu problematiku, ukazujući na najzanimljivije aspekte i sporna mjesta. Dakako, nećemo se suzdržavati ni od iznošenja vlastitih čitanja i prosudbi te ćemo nastojati zaključke utemeljiti i na njima, no naša ambicija neće biti razriješiti sva proturječja i probleme koje određivanje i opisivanje postmarksističke teorije donosi, niti to smatramo mogućim zadatkom u radu ovog opsega. Ipak, uzevši u obzir da je postmarksistička teorija kao posebna odrednica do sada pregledno obrađivana samo u inozemstvu, te da se eksplicitno o njoj u hrvatskoj znanosti o književnosti pisalo vrlo malo (ili gotovo ništa), i rad takvog karaktera mogao bi biti korisno polazište za buduće opsežnije studije.

No prije svega toga, prvi će se dio rada odvojiti za nešto općenitiju temu. Kako bi se izbjegle moguće nejasnoće te preciznije utvrdila temeljna preokupacija ovog rada, na samom početku nastojat ćemo ponuditi vrlo kratak odgovor na pitanje što je uopće književna teorija u suvremenoj humanistici i što će se u ovom radu pod tim pojmom misliti. Kada preciznije odredimo taj okvirni pojam, moći ćemo se s jasnijih polazišta posvetiti prethodno naznačenim problemima i pitanjima.

2. Što (ni)je književna teorija?

Iako u užoj stručnoj javnosti sadržaj pojma „književna teorija“ danas uglavnom ne izaziva zabune ni iznenađenja, u širim krugovima oni i dalje nisu rijetkost. U jednom od mnogih uvodnih priručnika u književnu teoriju autorica Mary Klages (2006: 1) zanimljivo ilustrira tu učestalu situaciju primjerom svojih studenata, koji su kolegij književne teorije izbjegavali što je moguće više, zbunjeni činjenicom da se tu „malo radi o književnosti, a više o apstraktnoj filozofiji.“ Takva reakcija ne treba čuditi ne samo s obzirom na očekivanja s kojima se neupućeni približavaju korpusu suvremene književne teorije nego i s obzirom na ono što se tim ili srodnim nazivima tradicionalno označavalo. Jonathan Culler (2001: 9) polazi upravo od te problematike, određujući suvremenu književnu teoriju u (uvjetnoj) opreci prema tradicionalnom shvaćanju tog pojma kojim se označavao „sustavni prikaz metoda analize i prirode književnosti“. Neki se autori i dalje u svojim pregledima osnova književne teorije drže tog tradicionalnijeg određenja, pa tako primjerice Roger Webster (1996: 8) piše kako je zadatak književne teorije dvostruk – prije svega osigurati spektar kriterija za prepoznavanje književnosti, a potom osvijestiti o metodama i procedurama koje se primjenjuju u praksi književne kritike.

U domaćoj znanosti o književnosti po tom pitanju nailazimo vrlo često na terminološko razgraničavanje kakvo zastupaju i objašnjavaju npr. Vladimir Biti (2000: V) ili Milivoj Solar (2007: 362), ostvareno suprotstavljanjem naizgled sinonimnih sintagmi *teorija književnosti* i *književna teorija*. Prvoj bi, prema tom određenju, pripadao sadržaj kakav joj daje i Webster, dok bi druga uključivala suvremeniju i raznovrsniju teorijsku produkciju o čijem je jednom segmentu u ovom radu prvenstveno riječ. Upravo zbog toga ovdje ćemo pokušati vrlo kratko i u osnovnim crtama odrediti taj prvi temeljni pojam ovog rada, odgovarajući na pitanje što je književna teorija ili, s obzirom na probleme koji nastaju pri njezinom određivanju, možda jednako često i što ona nije.

Književna teorija shvaćena u rečenom smislu raznorodan je skup diskursa čije je granice vjerojatno nemoguće ocrtati pozitivnom i zaokruženom definicijom.⁴ Filozof Richard Rorty određuje ju kao relativno nov i miješani žanr koji svoje korijene ima u XIX. stoljeću: „U doba Goethea, Macaulaya, Carlylea i Emersona razvila se nova vrsta pisanja koja nije niti vrednovanje

⁴ Neki autori zbog toga radije govore o književnim teorijama (u množini), nego o književnoj teoriji. Culler (2001) se pak ne slaže s time, tvrdeći da se unutar teorijskog žanra ipak može utvrditi dovoljna koherencija različitih škola da se govori o književnoj teoriji u jednini. Izbor množinskog oblika u naslovu ovog rada na tragu je iste dvojbe – govorimo li o jednoj ili više postmarksističkih književnih teorija? No u načelu, odgovor na takve dvojbe može biti kompromisan – radi naglašavanja pluralnosti možemo govoriti o više teorija, koje prema potrebi ujedinjujemo krovnim pojmom jedne teorije.

književne proizvodnje, niti duhovna povijest, niti filozofija morala, niti vizija društva, nego sve to pomiješano u jedan novi žanr.“ (prema Culler, 2001: 11) Iako ni to Rortyjevo objašnjenje ne određuje u potpunosti suvremeni pojam književne teorije, na dobar trag upućuje shvaćanje zbivanja koje je intenzivnije započelo negdje 1960-ih, kada su se proučavatelji književnosti okrenuli raznovrsnim i u pravilu interdisciplinarnim radovima izvan samog područja književne znanosti u kojima je, piše Culler, „analiza jezika, uma, povijesti ili kulture nudila nove i uvjerljive prikaze tekstualnih i kulturalnih problema.“ Književna teorija tako nipošto nije ograničena na skup metoda proučavanja književnosti, nego svojom tematikom obuhvaća potencijalno neograničen broj predmeta i uključuje radove s područja kao što su filozofija, lingvistika, antropologija, povijest umjetnosti, teorija filma, rodni studiji, politička teorija, psihoanaliza itd.

Ono što objedinjuje književnoteorijska djela, dakle, nije disciplina kojoj pripadaju, budući da pojedini tekstovi čitani kao književnoteorijski nadilaze (ili zaobilaze) disciplinarni ustroj u kojem se uobičajeno nalaze, već usmjerenje i učinak koji ostvaruju. Cullerovim riječima: „Razlikovno je obilježje pripadnika te vrste njihova sposobnost da funkcioniraju ne kao dokazivanja unutar parametara kakve discipline, već kao iznova obavljani opisi koji osporavaju disciplinarne međe. Kad kažemo 'teorija', mislimo na ona djela koja su imala moći uobičajeno učiniti začudnim, a čitatelje prisiliti da svoje vlastito razmišljanje, ponašanje i institucije shvate na nove načine.“ (Culler, 1991: 9) Slično određenje daje i Kristina Peternai Andrić (2012: 187) pišući: „Teorijska istraživanja postala su svojevrsan ključ za razumijevanje jezika, društvenog ponašanja, književnosti, popularne kulture, (demokratskih) društava, strukture ljudske psihe, a mahom interdisciplinarni tekstovi često imaju jasan politički angažman: žele djelovati na čitatelje u smislu da oni preispitaju ustaljene poglede na kategorije značenja, pisma, književnosti, znanja... kao i potaknuti čitatelje na djelovanje u skladu s etičkim načelima.“

Ako je već postojanje jedne takve teorijske formacije neosporna činjenica, s pravom se može postaviti pitanje opravdanosti njezina naziva. Naime, iako je književna teorija iznikla na akademskom području vezanom za proučavanje književnosti, upravo zbog njezine širine i nezaustavljavanja na književnosti neki autori danas zbunjujućim i neodgovarajućim smatraju pridjev *književna*. Kao terminološko rješenje spominje se tako i naziv *teorija teksta*, ukoliko se tekstom shvati bilo što artikulirano jezikom, potom *kritička teorija*, što je naziv koji se u užem smislu već upotrebljava za određeni segment teorijskog djelovanja Frankfurtske škole, zatim proširivanje postojećeg termina u *književna i kulturalna teorija*, ili jednostavno ostavljanje samo „nadimka“ *teorija*. Svako od tih rješenja (s izuzetkom, možda, prvog) ima svoje zastupnike i nerijetko je korišteno, često i u kombinaciji sa ostalima i bez isključivanja originalnog termina

književna teorija, što može biti konfuzno. Ovdje nećemo detaljnije ulaziti u raspravljanje tih terminoloških pitanja niti o njima zauzimati stav, već ćemo se, prvenstveno vođeni načelom jednostavnosti, držati termina *književna teorija*, ili kraće *teorija*. Ipak, skrenut ćemo pozornost i na jedno objašnjenje zašto taj naziv ipak nije toliko neopravdan.

Naime, Culler (1991: 10) tvrdi kako nije neobično niti neprilično da u novonastajućem (odnosno, novonastalom) teorijskom žanru odrednica *književno* igra važnu ulogu, i to zbog više razloga. Prvo, upravo je književnost diskurs koji predmetom svog zanimanja drži ili može držati sveukupno ljudsko iskustvo, a ta opsežnost omogućuje joj da se u njezinu teoriju uvede bilo koja neobična ili pak obvezujuća teorija koja može istraživati njezinu građu. Drugo, književnost zbog svog istraživanja granica jezika i razumljivosti poziva na teorijsku raspravu koja uvodi najopćenitija pitanja o razumljivosti, razbornosti, samopromišljanju i značenju. Naposljetku, upravo proučavatelji književnosti mogu osobito lako prihvaćati nove razvojne putove teorija iz drugih područja jer nisu ograničeni disciplinarnim obvezama kakve imaju djelatnici u tim područjima. Tim se tvrdnjama, dakako, književnost ne želi prikazati kao ekskluzivno pogodno polje za izgradnju nekakve *teorije svega*, niti se implicira superiorna pozicija proučavatelja književnosti, osobito književnih teoretičara, nasuprot stručnjaka u drugim humanističkim disciplinama; književna teorija ne podređuje sebi discipline čije segmente preuzima, niti nastoji koju od disciplina istisnuti i zamijeniti (unatoč, primjerice, strahovima Richarda Rortya (1979: 168) i mnogih drugih u slučaju filozofije)⁵. No ono na što se, među ostalim, intenzivnije skreće pozornost jest i zamršenost i nemogućnost apsolutnog odvajanja književnog od neknjiževnog, odnosno sveprisutnost *općeg teksta*, koja čini književnoteorijska razmatranja teško razgraničivim i nezanemarivo relevantnim u drugim društvenim i humanističkim disciplinama, i obrnuto.

Konačno, da zbrojimo, imajući sve izloženo na umu jasno je kako ne možemo ponuditi niti jednostavnu i preciznu definiciju književne teorije, niti njezine granične linije. Ipak, možemo još istaknuti četiri važne odrednice koje iz svega apstrahira Culler (2001: 24):

1. Teorija je interdisciplinarna – ona je diskurz s učincima izvan svoje prvotne struke.
2. Teorija je analitička i spekulativna – ona je pokušaj razumijevanja onoga što se obuhvaća nazivima seks, spol, jezik, pismo, značenje ili subjekt.
3. Teorija je kritika zdravog razuma, pojmova koji se shvaćaju kao prirodni.

⁵ Vjerojatno se najviše zabrinutosti glede „istiskivanja“ i „uplitanja u tuđe područje“, pa čak i animoziteta, odašilje prema književnoj teoriji iz pravca filozofije. Razlozi tome brojni su, a dijelom ih se može svesti na bliskost dvaju disciplina, činjenicu da je teorija preuzela neke uloge koje su se tradicionalno vezale uz filozofiju, kao i na to da su neki (prvenstveno kontinentalni) filozofi u nekim krajevima svoju afirmaciju doživjeli prije i u većoj mjeri u teoriji, nego na matičnom području. Po tom pitanju usporediti Rorty, 1979 i Culler, 1991.

4. Teorija je reflektivna, mišljenje o mišljenju, istraživanje kategorija koje rabimo u razumijevanju, u književnosti i u ostalim diskurzivnim praksama.“

Uzevši sve to u obzir, možemo krenuti prema središnjoj temi ovog rada, postmarksističkim književnim teorijama, ne izlažući se iznenađenju i zbunjenosti poput one s početka ovog poglavlja – činjenicom da se bavimo s previše „apstraktne filozofije“, a premalo „prave književnosti“.

3. Različiti pristupi postmarksističkim teorijama

3.1. Eksplicitna određenja postmarksističkih teorija

Iako nije poznato tko je i u kojem kontekstu prvi put upotrijebio odrednicu *postmarksizam*, jednu od svakako ranijih pojava te odrednice moguće je naći u prvom izdanju čuvene knjige *Hegemony and Socialist Strategy* Ernesta Laclaua i Chantal Mouffe iz 1985. U uvodnom poglavlju, u kojem najavljuju svoje distanciranje od aspiracija marksizma na sveobjašnjivost te ontološkog privilegiranja radničke klase, autori pišu: „U ovom trenu trebali bismo naglasiti vrlo jasno kako se sada nalazimo na postmarksističkom terenu.“⁶ (Laclau, Mouffe, 2001: 4) Taj teren formiran je pak „razvojem stanovitih intuicija i diskurzivnih oblika konstituiranih unutar marksizma, te inhibicijom i eliminacijom drugih...“ Ipak, iako vrlo zanimljiv s obzirom na to da se pojavljuje rano, kao i na to da se radi o samoodređenju autora, ovaj spomen postmarksizma ne možemo smatrati uporabom tog pojma kao kategorijskog, budući da se autori njime služe samo kako bi uvodno pozicionirali svoje djelo nasuprot tradicionalnog marksizma, bez da se tom odrednicom nastoje dovesti u vezu s nekim teorijskim korpusom ili referirati na išta izvan svog teksta. Takvo razumijevanje Laclau i Mouffe (2001: ix) potvrđuju u predgovoru drugom izdanju svoje knjige, u kojem naglašavaju da se odrednica postmarksizma tek marginalno pojavljuje u uvodnom poglavlju, te da ju oni nisu izmislili niti uporabili kao naziv kategorije, premda napominju kako se takvoj uporabi ne protive sve dok je njihovo djelo u okviru te kategorije valjano shvaćeno.

No tim objašnjenjem Laclau i Mouffe ipak su se svrstali u one koji su odredili postmarksističku teoriju kao zasebnu kategoriju, doduše samo implicitno i gotovo dva desetljeća nakon prve uporabe. Naime, iako nikada nisu eksplicitno definirali postmarksističku teoriju, prihvaćajući da se njihovo djelo okarakterizira kao postmarksističko i u smislu pripadanja postmarksističkoj teoriji pod uvjetom očuvanja određenog načina njegovog čitanja i razumijevanja, Laclau i Mouffe ukazali su na to što smatraju određujućim za tu teoriju. Radi se o „ponovnom iščitavanju marksističke teorije u svjetlu suvremenih problema, što najčešće uključuje dekonstrukciju središnjih kategorija te teorije“ (isto) i usvajanje elemenata iz nekih drugih teorija. Konkretniji primjeri bili bi odbacivanje ekonomskog determinizma, naglašavanje diskurzivne uvjetovanosti društva i društvenog, odustajanje od klasne politike i ontološke privilegiranosti radničke klase u korist pluralnije politike bez privilegiranih agensa, afirmacija

⁶ Svi prijevodi navoda iz izvorno inojezičnih izdanja u ovom radu djelo su autora rada.

nesvodivih razlika umjesto totalizacije i unifikacije itd.⁷ Predstavnik postmarksističke teorije Laclau i Mouffe, dakako, izravno ne navode, no njihova studija o hegemoniji i radikalnoj demokraciji i glede toga daje zanimljiv doprinos. Naime, prikazujući genealogiju koncepta hegemonije, izrazito velik značaj pridaju djelima Rose Luxemburg i Antonia Gramscia, a to su imena koja će se kao značajna susretati istaknuta i u drugim pregledima.

Za razliku od Laclaua i Mouffe, desetljeće kasnije u knjizi Stuarta Sima *Post-Marxism: A Reader* (1998) postmarksizam se već nalazi upotrijebljen kao kategorijalna odrednica koja opisuje različite teorijske diskurse. Iako je ta knjiga, za razliku od njegove kasnije monografske studije *Post-Marxism: An Intellectual History* (2000), realizirana kao zbornik članaka različitih autora o postmarksizmu, iz njegovog uvodnog poglavlja kao i izbora autora i članaka moguće je razlučiti kako Sim određuje postmarksističke teorije. Prema njemu, radi se o teorijskoj konstelaciji koja je popunila vakuum nastao kao posljedica erozije političkog i teorijskog utjecaja klasičnog marksizma uslijed radikalne promjene društveno-političke situacije u završnim desetljećima dvadesetog stoljeća⁸. Kao osobito važno obilježje on odmah ističe relativnu nekoherentnost tih teorija – „Važno je istaknuti“, piše Sim (1998: 1), „kako postmarksizam nipošto nije homogen pokret, već se sastoji od cijelog niza različitih pozicija koje nisu nužno kompatibilne jedna s drugom.“ Paradigmatskim primjerom postmarksizma Sim smatra već spomenutu knjigu Laclaua i Mouffe, napominjući kako je njihovo djelo odigralo kritično važnu ulogu u razvoju i utvrđivanju postmarksističke teorijske pozicije, no istovremeno ističe kako postmarksizam nije započeo njima, već ranijim djelima u različitim teorijskim okvirima, spominjući tu primjerice Lyotarda i Baudrillarda⁹, neizravno čak i Derridaa, a kasnije i Baumanna. U istom se uvodnom poglavlju Sim osvrće i na „prethodnike“ postmarksizma, u koje ubraja marksističke autore kao što su Lukacs, Adorno, Horkheimer, Marcuse i Gramsci, no granica koja razdvaja te prethodnike od „pravih“ postmarksista ostaje mu u slučajevima kasnijih teoretičara maglovita ili nepovučena, a sam popis prethodnika na određenim mjestima dolazi u sukob sa sličnim pokušajima razgraničavanja kod drugih autora. Iako ne navodi eksplicitan popis osnovnih zajedničkih koncepata i obilježja postmarksističkih teorija, na temelju tih razmatranja primjenjivosti odrednice postmarksizma Sim (1998: 2) naposljetku nudi vješto sročenu definiciju

⁷ Detaljnije i specifičnije ćemo se pozabaviti odlikama važnim za teoriju hegemonije i radikalne demokracije Laclau i Mouffe u poglavlju posvećenom predstavnicima postmarksističke teorije.

⁸ Sim kao ključne pokretače erozije navodi generalno razočaranje marksizmom među francuskim intelektualcima nakon zbivanja 1968., polaganu disoluciju eurokomunističkih partija, imploziju SSSR-a i njegovih satelita, ali i dopiranje vijesti o brutalnom gušenju disidentskih pokušaja u Kini i okretanju te zemlje kapitalističkoj ekonomiji. (vidjeti više u Sim, 1998: 1)

⁹ Ipak, Sim odmah u istoj tvrdnji suprotstavlja Lyotarda i Baudrillarda Laclauu i Mouffe glede odnosa prema Marxu i marksizmu, određujući time i postmarksističke teorije kao inherentno napete i antagonizirane među sobom. Više o odnosu postmarksizma i marksizma vidjeti nešto kasnije u ovom radu.

postmarksističkih teorija kao vrijedno polazište u daljnjem traganju za predstavnicima i obilježjima pišući:

„Postmarksizam se može činiti kao pomalo nestabilna koalicija interesa. Ono što ih održava zajedno jest kut intervencije. Postmarksizam bi se mogao sažeti kao niz neprijateljskih i/ili revizionističkih odgovora na klasični marksizam iz poststrukturalističkog/postmodernističkog/feminističkog pravca, od osoba koje su se nekad tijekom svog života smatrale marksistima ili osoba čiji su procesi mišljenja bili u znatnoj mjeri oblikovani klasičnom marksističkom tradicijom.“

Njegova kasnija monografska studija *Post-Marxism: An Intellectual History* (2000) u velikoj je mjeri proširenje prethodne, u kojem je povećan broj teoretičara što ih Sim u kontekstu postmarksizma razmatra te usložena i produbljena analiza, pri čemu su pristup i kriteriji uglavnom ostali isti. Ponovno, *Hegemony and Socialist Strategy* Laclaua i Mouffe uzima se kao djelo u kojem je postmarksizam ostvario svoju „kristalizaciju“, oblikovan „preformuliranjem marksističke teorije kako bi obuhvatila nove pokrete kao što su poststrukturalizam, postmodernizam i feminizam drugog vala.“¹⁰ (Sim, 2000: 1)

Među novostima zanimljivim za raspravu o određenju postmarksizma valja istaknuti i to da je Sim u svom drugom pregledu proširio i popis „postmarksista prije postmarksizma“ (prethodnika postmarksizma), spominjući među ostalima i Rosu Luxemburg te Louisa Althussera. Svrstavajući u prethodnike Luxemburg pridružio se Laclauu i Mouffe u otkrivanju i valoriziranju te marksističke teoretičarke izvan konteksta tradicionalnog marksizma, dok je njegov stav prema Althusseru vrlo različit u odnosu na druge proučavatelje postmarksizma, što svakako poziva na raspravu (o tome više kasnije u radu). Nadalje, drugi Simov pregled proširuje opseg teoretičara koje se dovodi u vezu s postmarksističkom odrednicom još više prema poststrukturalizmu/postmodernizmu, pa se tako osim Lyotarda, Baudrillarda, Baumanna i Derridaa prostor posvećuje i Foucaultu, Deleuzeu, Guattariu, a posebno poglavlje posvećeno je i feminizmu drugog vala. Osim toga, Sim u svojevrsnoj althusserovsko-foucaultovskoj¹¹ maniri nastoji povezati „zamjenu“ marksističkih teorija postmarksističkim sa sličnim situacijama u drugim znanostima istog razdoblja, ulazeći u komunikaciju i sa srodnijim disciplinama kao što su humana geografija ili međunarodni odnosi, ali i daljim poput fizike i drugih prirodnih znanosti. Iako je vrlo zanimljiv, taj pokušaj ovdje nije od presudne važnosti, budući da će naša

¹⁰ I razlozi te preformulacije marksističke teorije, odnosno okolnosti koje su utjecale na urušavanje klasičnog marksizma, detaljnije su razmotreni u ovom pregledu nego u prethodnoj Simovoj knjizi. Ne dužeći previše, moglo bi se reći kako ovaj put osim političkih događaja uključuju naglašenije i promjene na znanstvenom, tehnološkom i kulturalnom polju, osobito sve veći raskorak između marksističke teorije i stvarnosti. Vidjeti poglavlje *Marxism in a 'post-' world* (Sim, 2000: 4)

¹¹ Ovdje se misli na Foucaultov pojam episteme i njegovu anticipaciju kod Althussera, ne na konkretan slučaj povezivanja.

pozornost ostati usmjerena samo na područje književne teorije. Konačno, Sim ni u ovom pregledu ne izdvaja sumarno zajedničke koncepte ili obilježja postmarksističkih teorija izuzev napomenutog u početnoj definiciji, no iz povijesnog pregleda razvoja kojeg donosi i izdizanja Laclaua i Mouffe kao paradigmatškog primjera, jasno je da se radi o onim odrednicama koje smo kao ključne izdvojili na početku ovog poglavlja kod njih. O tome nešto više kasnije u radu.

Drugi značajan opsežniji pregled postmarksističkih teorija knjiga je Philipa Goldsteina *Post-Marxist Theory: An Introduction* (2005). Iako taj autor po mnogočemu određivanju postmarksističke teorije pristupa vrlo slično Stuartu Simu, već iz letimičnog pogleda na sadržaj knjige jasno je da postoje i značajne razlike. Naime iako im je načelno određenje postmarksizma vrlo slično, dok Sim svoje shvaćanje te kategorije gradi postavljajući prototipni primjer u fokus, a zatim se pomičući prema nejasnim granicama¹², Goldstein započinje s dvije „izvorišne točke“, a zatim od njih postmarksizam grana u nekoliko smjerova (ekonomska kritika, politička teorija, arheologija i genealogija, rodna teorija, kulturalni studiji...). To doduše ne znači da je u njegovom prikazu postmarksizma manje neodlučnosti nego kod Sima, no na njih nailazimo na drukčijim mjestima. Razlika je još uočljivija kada se obrati pozornost na to da su izvorišne točke postmarksizma za Goldsteina djela Althussera i Foucaulta – Sim potonjeg također ubraja u postmarksiste, premda mu ne pridaje značaj koliki mu pridaje Goldstein, no o odnosu Althussera i postmarksizma ima posve drukčije mišljenje¹³. Objašnjavajući svoj pristup i nudeći definiciju postmarksizma, Goldstein (2005: 2) na početku svog pregleda piše:

„Kao što ću pokazati, ono što najbolje objašnjava odnos između rasizma i nacionalne opresije na jednoj strani te eksploatacije na drugoj jest poststrukturalistički marksizam ili postmarksizam – teorija koju izvodim iz djela Louisa Althussera i Michela Foucaulta, a koja je, zahvaljujući njihovom iznimnom utjecaju, stekla filozofske, ekonomske, historijske, feminističke, književne i kulturalne verzije. Uključujući Judith Butler, Johna Frowa, Richarda Wolfa, Ernesta Laclaua, Tonya Bennetta i druge, kompleks mislilaca koji čine postmarksizam obraća se mnogim tradicijama i metodama te ne čini pokret ili školu; ipak, svi se oni oslanjaju na i ponavljaju althusserovsku ili foucaultovsku teoriju te, za razliku od tradicionalnih marksista koji naglašavaju prioritet klasne borbe i univerzalno ljudsko iskustvo svih potlačenih skupina, otkrivaju spolne, rasne, klasne i etničke podjele u društvu te nastoje biti progresivni import.“

Osim navedenog, Goldstein kao važne odrednice postmarksističke teorije ističe i odbacivanje ekonomske determinacije, usvajanje teorije diskursa kao znanja/moći te prihvaćanje neovisnosti disciplina, a implicitno se mogu iščitati i druga obilježja, baš kao i u prethodnim slučajevima.

¹² Granicama između postmarksizma i marksizma, ali i granicama između postmarksizma i raznih drugih vidova post-izama, postmodernizma – o tim granicama više vidjeti kasnije u radu.

¹³ Za Stuarda Sima Althusserov projekt ne samo da nije postmarksistički nego je projekt koji baca fundamentalističku sjenu, što je nehotično otvorio pukotine za postmarksističke eksperimente. Ipak, priznaju mu „dolaženje na rub poststrukturalizma“ utjecajno kod kasnijih autora (usp. Sim, 2000: 95). O tome više vidjeti kasnije u radu.

Konačno, vrijedi napomenuti da, iako se možda iz same definicije koju Goldstein nudi čini kako je postmarksizam prema njemu iz marksizma ponikao čistim razvojem teorije i kontaktom s drugim teorijama, neovisno o društvenim prilikama, to nije tako. I Goldstein uključuje političke i društvene čimbenike koji su utjecali na takav razvoj (ili se međuvjetovali), iako manje detaljno nego što to čini Sim.¹⁴

Sljedeća veća pregledna studija koj se bavi postmarksističkim teorijama fenomenu postmarksizma pristupa bitno drukčije nego Sim i Goldstein, a radi se o knjizi Görana Therborna *From Marxism to Post-Marxism?* (2008). Za razliku od Simovih i Goldsteinovih tekstova o postmarksizmu, Therbornov je osvrt na pitanje postmarksizma jedini preveden na hrvatski; skraćen i u obliku članka objavljen pod naslovom *Postmarksizam* u časopisu Tvrđa (2009). Nasuprot dosadašnjih pregleda, za koje bi se uvjetno moglo reći kako su polazili iz postmarksističke perspektive, baveći se prvenstveno postmarksističkim teorijama, za Therbornov pregled može se reći kako je pisan iz marksističke perspektive i u znatnoj se mjeri zapravo bavi pitanjem kamo ide marksizam¹⁵ (i ide li nužno prema postmarksizmu), odnosno nastoji ocrtati položaj marksizma u novom stoljeću. Takvo polazište, kao i njegovo primarno područje profesionalnog rada, vjerojatno su utjecali i na to da Therbornova pozicija bude drukčija u odnosu na dvije s kojima smo se do sada upoznali i po tome što svoj fokus prvenstveno stavlja na ekonomsku i političku teoriju u užem smislu, baveći se vrlo malo općenitijim i raznovrsnijim pitanjima koja zaokupljaju postmarksističke teorije kako ih se do sada odredilo (čak štoviše, neka od tih nazivaju i pretjeranim apstrakcijama). Definicija koju Therborn (2009: 82) navodi za postmarksizam je sljedeća:

„Postmarksizam se ovdje koristi u otvorenom smislu, referira se na pisce s eksplicitnim marksističkim zaledem, koji su u recentnim radovima krenuli s onu stranu marksističke problematike, i koji nisu javnosti obznani svoju trajnu marksističku privrženost. To nije isto što i eksmarksizam, niti uključuje denuncijaciju ili promjenu strane; razvitak i nove želje, da, možda i razvod, ali samo na prijateljski način.“

Sama ta definicija zapravo je vrlo kompatibilna s dosadašnjim definicijama viđenim kod Sima i Goldsteina, iako za razliku od njihovih vrlo jednostrana (određuje samo u odnosu na marksizam – ne govori o drugim teorijskim inputima). Ipak, razlikuje ih vrijednosna komponenta koju Therborn prikriva u navedenim rečenicama, no koja se osjeti u njegovom tekstu kao cjelini. U

¹⁴ Zapravo, Goldstein tu prije svega značajnim smatra otkrića staljinističkog terora, kao ono što je marksiste i ostale teoretičare udaljilo od „totalitarnog“ marksizma, te osamostaljivanje disciplina, kao ono što je potkopalo ideale humanističkog marksizma. Opširnije od toga, kao npr. Sim ne ide. (usp. npr. Goldstein, 2005: 11)

¹⁵ „Whither Marxism?“ pitanje je koje se eksplicitno pita i, primjerice, Derrida (2002), i pitanje koje možemo povezati s većinom postmarksističkih teoretičara. No perspektiva iz koje se to pitanje postavlja, „kut“ koji spominje Sim u svojoj definiciji postmarksizma, nemalo razlikuje postmarksističke autore od Therborna.

nastavku citirane definicije Therborn će reći i kako je granica između postmarksizma i neomarksizma vrlo nejasna i zamagljena (što je točna i vrijedna opaska), no kako se pri njezinom utvrđivanju ne radi o kritičkoj evaluaciji. Pa ipak, teško se oteti dojmu da je postmarksizam kod njega termin koji nužno uključuje kritičku evaluaciju, što možemo vidjeti na nizu primjera.

U Therbornovu tekstu tako je primjetno prilično čvrsto pristajanje uz ekonomsku determiniranost te univerzalnost i privilegiranost klasnih identiteta, što ga dovodi do izražavanja negativnog stava prema konceptu diskurzivne artikulacije ili pak afirmaciji brojnih razlika, kao važnih odlika postmarksističkih teorija. Primjerice, iako i on o Laclauu govori kao o paradigmatskom primjeru postmarksističke teorije, u istoj rečenici u kojoj hvali njegov intelektualni doprinos, izražava i skepsu tvrdeći u negativnom tonu kako je „društveni izgled klase postao gotovo nerazpoznatljiv nakon što je uronjena u kiselinu čiste politike...“ (Therborn, 2009: 68, 2008: 141) Ili dalje, pišući o pitanjima roda i spola u postmarksističkoj teoriji, Therborn (2009: 74) izjavljuje: „Opet, odbacivanje roda ima izrazitih sličnosti s odbacivanjem klase. Dok se na značajan način podiže svijest o ljudskoj i društvenoj složenosti, ni jedna ni druga tendencija zacijelo neće, *qua* odbacivanje, doprinijeti emancipaciji čovječanstva.“ Konačno, govoreći o marksizmu kao projektu bitno određenom modernističkim okvirom, Therborn čak implicitno sugerira da je čitav postmodernizam fenomen „bliže“ desnici svojom naravi, dijelom time što postavlja izazove marksizmu. Zbog toga njegov ton prema postmarksizmu kontinuirano odzvanja kritikom s tradicionalnije marksističke pozicije, premda se ne može reći kako zbog toga ne daje i primjedbe vrijedne u određivanju postmarksističkih teorija.

Još jedan zanimljiv doprinos Therbornove studije sagledavanju problematike postmarksističkih teorija jest i jedan od grafikona koje donosi, a koji ilustrira već spominjanu složenost i zamagljenost polja na kojem bismo trebali izdvojiti postmarksizam. Naime, grafikonom Therborn (2009: 78) prikazuje ono što smatra trenutno dostupnim ljevičarskim teorijsko-političkim pozicijama, a među njima se uz postmarksizam mogu pronaći i teško odredive i razgraničive odrednice kao što su „žilavi marksizam“, „neomarksizam“, „socijalizam“, „postsocijalizam“ itd. Ako tome dodamo još i opasku kako teorijska pozicija nije nužno identična političkoj (s čime se slažemo) – Therborn vrlo ilustrativno potvrđuje složenost pitanja kojim se ovdje bavimo.

Konačno, posljednja u nizu studija što izravno tematiziraju postmarksizam na koju ćemo se ovdje osvrnuti jest knjiga Petera Beilharza *Postmodern Socialism: Romanticism, City and State* (1994). Već sam naslov te studije sugerira još jedan pristup različit u odnosu na prethodno opisane, i to očekivanje većim je dijelom opravdano. Beilharzov pregled, naime, nije klasična

studija postmarksizma, kao Simova ili Goldsteinova, a u nekoj mjeri i Therbornova, već se radi o tekstu koji promišlja (marksistički) socijalizam u odnosu na četiri „epohalne“ odrednice – prosvjetiteljstvo, romantizam, modernizam i postmodernizam. To promišljanje većim dijelom ne ispreda narativ dijakronijskog pregleda, nego se sažima u kontekstu postmoderne sadašnjosti u kojoj je, baveći se tom temom, nemoguće izbjeći promišljanju postmarksizma. Ipak, određenje postmarksizma kod Beilharza nije ni opsežno ni temeljito kao kod prethodnih autora, te ga većim dijelom valja iščitavati iz implicitnog. Beilharz (1994: 2) ne nudi ni definiciju postmarksizma, tek napominje: „Razni intelektualci danas počinju govoriti o 'postmarksizmu'. Kao i dosta toga u postmodernom životu, nikada nije bilo potpuno jasno što bi to trebalo značiti.“ Takav ironičan, ali i razmjerno istinit komentar zatim dopunjava razmišljanjem o dvostrukim implikacijama prefiksa *post*¹⁶, kao i o pretjeranoj simplifikaciji koja se krije iza jednostavnog suprotstavljanja ili uparivanja moderne i postmoderne, odnosno socijalizma i moderne, smatrajući kako se te osi složenije isprepliću. Dio tog složenog ispreplitanja, može se iščitati, upravo su i radovi onih teoretičara koji se daju odrediti kao postmarksistički. Takvo vrlo općenito određenje ponešto se dalje konkretizira razmišljanjem o društveno-političkoj situaciji¹⁷ koja je pogodovala razvoju postmarksizma te njegovim začetnicima. Beilharz, slično Goldsteinu, tu ključnu ulogu pripisuje Althusserovu marksizmu koji je „prokrijumčario razne strane agense u inače pretjerano dogmatsku domenu kontinentalnog marksizma“ (1994: 2), no potpuno drukčije od ostalih drugu glavnu ulogu pripisuje Derridaovoj dekonstrukciji. Osim njih, u kontekstu predstavnika spominju se još primjerice Lyotard, Foucault, Laclau, Habermas i Jameson¹⁸, a određenje prethodnika očekivano je maglovito.

Beilharzovim pregledom zaključit ćemo dio o studijama koje izravno određuju postmarksizam u ovom radu, premda to ne znači da smo ih time sve pokrili. Uzevši u obzir ograničenja propozicijama rada, pregled koji smo ovdje ponudili nastojao je biti samo reprezentativan, ne i potpun, te su tako iz njega nužno izostavljene neke studije¹⁹, bez da to izostavljanje implicira vrijednosnu ocjenu. Nasuprot ovih studija, u sljedećem ćemo se dijelu

¹⁶ Slična promišljanja javljaju se i u ostalim do sada spomenutim pregledima. O tome vidjeti više u jednom od sljedećih poglavlja rada.

¹⁷ Radi se ponovno o istim ključnim odrednicama situacije; kolapsu SSSR-a, razgradnji države blagostanja, usponu neoliberalizma, propasti eurokomunizma, otkriću staljinističkih zločina, gubitku prestiža marksističkih teorija itd. Vidjeti Beilharz, 1994: 1

¹⁸ Posljednja dvojica, Habermas i Jameson, zanimljivi su ovdje posebno jer se podjednako često spominju kao predstavnici postmarksizma te kao njegovi kritičari, ovisno o autoru. Usp. Goldstein, 2005, koji se priklanja mišljenju suprotnom od Beilharza.

¹⁹ Vidjeti još, primjerice, knjigu Simona Tormeya i Jules Townshend *Key Thinkers from Critical Theory to Post-Marxism* (2006), Paula Bowmana *Post-Marxism Versus Cultural Studies* (2007) ili Johna F. Lavellea *Blue Collar, Theoretically. A Post-Marxist Approach to Working Class Literature* (2012)

rada pozabaviti pristupima postmarksističkim teorijama (odnosno onom što se u ovim pregledima time smatralo) kod autora koji postmarksističku odrednicu ne uporabljaju.

3.2. Postmarksistički teoretičari pod drugim odrednicama

Nasuprot prethodno izloženim pregledima u kojima se postmarksistička teorija upotrebljava kao zasebna klasifikacijska odrednica nekih suvremenih teoretičara, ili pak kao komplementarna drugim kategorijama u koje ih se svrstava (npr. poststrukturalizmu, postmodernizmu, dekonstrukciji, feminizmu, kulturalnim studijima, političkim studijima itd.), pregledi na koje ćemo se usredotočiti u ovom dijelu postmarksističku odrednicu ne upotrebljavaju. Osvrćući se na njih želimo pokazati koji su još učestali pristupi klasifikaciji teorijskog korpusa kojeg smo u prethodnim pregledima nalazili pod nazivom postmarksističke teorije²⁰, te u kojem odnosu međusobno stoje ta različita određenja. Dakako, s obzirom da je različitih pregleda književnih teorija neiscrpno mnogo, i u ovom ćemo se dijelu rada zadržati tek na nekim reprezentativnim primjerima.

Ono što je na početku zanimljivo primijetiti jest postojanje određenih razlika pri ispuštanju kategorije postmarksizma. Naime, ako smo u prethodnom poglavlju rada vidjeli kako se odrednica postmarksizma može upotrebljavati s različitih gledišta, ovdje želimo sugerirati i kako se ona s različitih gledišta i iz različitih motivacija može zanemariti. Sasvim sigurno, osobito u ranijim desetljećima, postoji određeni broj autora koji nije ni bio upoznat s konceptom postmarksizma. Drugi dio autora upoznat je s tim konceptom, no odabire ga ne upotrebljavati u klasifikacijama koje zagovaraju, što je sasvim legitiman stav. Međutim, dio onih koji ne koriste odrednicu postmarksizma u pristupu pojedinim postmarksističkim teoretičarima izbjegava uopće i spomenuti njihovo „naslanjanje“ na Marxa i marksizam, što predstavlja već manje opravdan odabir. Ispuštanje marksizma iz govora o književnoj teoriji u potpunosti, ili njegovo zatvaranje samo u okvire tradicionalne marksističke književne teorije predstavlja (namjerno ili ne) prikrivanje utjecaja kojeg su razna čitanja Marxa i marksističkih teoretičara ostavila u razvoju suvremene književne teorije. Takav revizionistički strah pred, derridaovski rečeno, sablastima Marxa obično je ideološki uvjetovan i vrlo je često inspiriran apsolutnim poistovjećivanjem

²⁰ Iako smo do sada vidjeli kako u novijoj teorijskoj produkciji odrednica postmarksističke teorije nije sasvim rijetka, u svakom se slučaju može reći kako su osvrći na taj teorijski korpus koji ne koriste tu odrednicu i dalje znatno brojniji.

Marxa i svih marksizama s njihovim totalitarnim manifestacijama te se, nažalost, nerijetko da uočiti.

Možda najilustrativniji primjer takvog slučaja jest pregledna studija književne teorije poljskih autora Anne Burzynske i Michala Pawela Markowskog prevedena na srpski pod naslovom *Književne teorije XX. veka* (2009). U tom doista opsežnom i temeljitom pregledu književne teorije, naime, marksističke književne teorije uopće nema kao zasebne kategorije (pa tako ni postmarksističke). Da se ne radi o previdu, te da su svjesni kontroverznosti svog izbora, ukazuju već u uvodu i sami autori pišući:

„Izostavljanje marksizma, koje za neke čitaoce može biti neprihvatljivo, četverostruko je motivisano: prvo, autori smatraju – možda rizikujući – da u proteklom veku marksizam nije bio, uprkos prividima, plodna i važna doktrina u svetskoj nauci o književnosti. Drugo, danas je u Poljskoj teško naći aktivne pristalice marksističke metodologije i njene predavače (zato se mogu naći pristalice svake od ostalih škola); treće, najživlji marksistički *residuum* našao se danas u kulturnim i istorijskim istraživanjima predstavljenim u ovoj knjizi. I, napokon, zašto ne reći i to, autori smatraju da svaka od predstavljenih škola ima veći značaj za razmišljanje o književnosti nego marksizam.“ (Burzynska; Markowsky, 2009: 10)

Tvrdnja kako marksizam nije bio plodan i važan u svjetskoj znanosti o književnosti zvuči potpuno neozbiljno kada se pomisli na značajna teorijska imena koja pregledi u prošlim poglavljima okupljaju odrednicom postmarksističkih teorija, ali i ukoliko se pozornost obrati samo prema klasičnijim marksističkim teoretičarima – od nešto tradicionalnijeg Györgya Lukacsa, preko velikog estetičara Theodora Adorna, pa do suvremenijih imena kao što su Frederic Jameson ili Terry Eagleton, Alain Badiou ili Slavoj Žižek. Autori doduše priznaju kako nisu mogli izbjeći marksistički utjecaj pišući o historijskom materijalizmu i kulturalnim studijima, nazivajući to najživljom reziduom marksizma, no ne priznaju isti taj utjecaj kod velikog broja ostalih teorijskih škola i pojedinačnih teoretičara koje obrađuju u pregledu, iz čega bi jasno vidjeli da su te „rezidue“ zapravo rasprostranjene posvuda. Time bi i tvrdnja da su sve ostale predstavljene škole značajnije za promišljanje književnosti nego marksizam dobila na apsurdnosti, budući da je velik broj njih na ovaj ili onaj način nezanemarivo obilježen marksizmom.

Kod Burzynske i Markowskog tako nailazimo nešto najbližije kategoriji postmarksizma u poglavlju naslovljenom *Kulturalna istraživanja* (Burzynska, Markowsky, 2009: 571), premda se tu ne radi jednostavno o drugom terminu za postmarksističke teorije. Ipak, upravo u tom poglavlju autori ukazuju na one segmente književne teorije koji su se bavili temama karakterističnim za postmarksizam, kao što su sveprotežnost ideologije, proizvodnja značenja, odnos znanja i moći, diskurzivna proizvodnja subjekta itd. S obzirom na razmatranje navedenih tema, spomenuto poglavlje nije moglo izbjeći reference na teoretičare koji su nam prethodno

poznati iz pregleda postmarksističkih teorija, pa se tako velik prostor posvećuje Frankfurtskoj školi, Gramsciu, Althusseru, Foucaultu, Derridau, Williamsu i drugima, uz obilno pozivanje na njima pripadajuće prepoznatljive (post)marksističke koncepte. Jedino što se pritom izbjegava jest adekvatno priznanje povezanosti s marksizmom. Nadalje, Marx i marksizam spominju se i pri opisima drugih škola kao što su postkolonijalna teorija, feminizam ili poststrukturalizam, no to spominjanje usputno je i često ograničeno na bilješke, čime mu se marginalizira značaj, premda se bez njega ne mogu predstaviti neki paradigmatički autori tih škola²¹. Naposljetku, i kronološke bilješke između poglavlja potkopavaju uvodne napomene autora, svjedočeći o značajnom utjecaju Marxa na širok spektar suvremenih teorija. Primjerice, nailazimo na bilješke o Althusserovim tekstovima *Za Marxa* i *Kako čitati Kapital?* u kojima se jasno ističe da su „izvršili velik utjecaj na poststrukturalističke mislioe“ (Burzynska, Markowsky, 2009: 375, 379), ili pak bilješku o osnutku časopisa *Tel Quel*, za koji se ističe kako je imao snažnu marksističku crtu, a kao najpoznatiji suradnici navode se npr. Barthes, Kristeva, Derrida i Foucault (isto: 374). Čini se, dakle, da iako su Burzynska i Markowsky uvodno otpisali marksizam kao neplodan i bezvrijedan za književnu znanost, čak i njihov tekst, u kojem ga naglašeno zaobilaze, snažno proturječi tome te posredno svjedoči o potrebi kategorije postmarksističke teorije kao određenja komplementarnog ponuđenoj podjeli.²² Profilirajući te unutarnje kontradikcije njihovog teksta, dolazimo do zaključka kako on više govori u prilog konceptu postmarksističkih teorija, nego što utvrđuje poziciju za njihovo odbacivanje.

Nešto drukčija situacija može se uočiti u još nekoliko općenitih pregleda književne teorije. Primjerice, Lois Tyson u svojoj knjizi *Critical Theory Today* (2006: 53) marksističku kritiku određuje kao jednu od nekoliko temeljnih književnoteorijskih škola. U uvodu opisa marksističke kritike ona se čak eksplicitno osvrće na mišljenje da je marksizam otpisana teorija nakon propasti sovjetskog bloka u Europi, upozoravajući na puno složenije značenje marksističkih teorija i njihov kontinuirani značaj. Pa ipak, određenje marksističke kritike koje ona nudi uglavnom je uokvireno tradicionalnijim marksističkim teorijama; ne baš čistom marksističkom „ortodoksijom“, ali ni njezinim napuštanjem u postmarksističkoj maniri. Isprva je to određenje prilično ekonomski determinističko, kasnije se šireći nešto složenijim pristupom kritici ideologije. Međutim, ono što nam je u ovom kontekstu posebno zanimljivo jest tvrdnja

²¹ Većina autora koje možemo dovesti u snažan odnos s Marxom i marksizmom, te koje smo u pregledima postmarksističkih teorija nalazili opisane kao postmarksiste, u ovom pregledu svrstana je u poststrukturalizam kao „matičnu“ kategoriju, s tim da neki, poput Lyotarda ili Deleuzea, nisu „čvrsto“ povezani ni s njim. Neki se pak teoretičari, poput Laclaua i Mouffe, uopće i ne spominju.

²² Da ne govorimo dodatno o tome kako svjedoči i o potpunoj depasiranosti tih tvrdnji i potrebi priznavanja marksističke teorije kao zasebne škole jednako važne onima koje su uvrštene u pregled.

Tyson (2006: 65) kako marksistički kritičar, idući prema (marksističkom) cilju svoje interpretacije, može upotrijebiti koncepte i metodologiju raznih drugih škola; konkretno, spominju se primjeri psihoanalize, strukturalizma i dekonstrukcije. Tyson piše: „Zaista, mnogi marksistički kritičari su, međuostalim, feministi, dekonstruktivisti, društveni psiholozi i kulturalni antropolozi. U svakom od tih slučajeva primjećujemo to da su koncepti koji se preklapaju s nekim drugim poljem ili su iz njega posuđeni upotrijebljeni u službi marksističkih ciljeva.“ Iako Tyson u svojoj klasifikaciji književne teorije nigdje ne koristi odrednicu postmarksističke teorije, upravo u toj tvrdnji možemo prepoznati prostor i potrebu za uključivanje te odrednice. Naime, Tysonovo viđenje marksističke teorije koja, umjesto čvrstog držanja za svoju specifičnu metodologiju, otvara prostor raznim drugim suvremenim teorijskim kretanjima u glavnim je crtama kompatibilno upravo definiciji postmarksističkih teorija prema npr. Simu ili Goldsteinu.

U pregledu Michaela Ryana naslovljenom *Literary Theory: A Practical Introduction* (2007) marksistička teorija također je određena kao jedna od osnovnih „škola“ književne teorije, no uz tu razliku prema Tyson što ju ovdje nalazimo u poglavlju naslovljenom *Political Criticism: From Marxism to Cultural Materialism*. Iza tog naslova krije se pristup u kojem Ryan (2007: 115) naglasak stavlja na kritiku ideologije te se, radeći to, ne zaustavlja na tradicionalnim marksističkim kritičarima. Čak štoviše, daleko najviše prostora posvećeno je upravo teoretičarima koje pregledi iz prethodnog poglavlja svrstavaju u postmarksiste ili barem „granične slučajeve“, kao što su Adorno, Althusser, Macherey i Negri, a dodan im je i Bakhtin²³. Naglasak na tim autorima te tematiziranje ideja kao što su nekonzistentnost i puknuća u ideologiji, biopolitička proizvodnja, interpelacija subjekta ideologijom, afirmacija razlike itd. prilično snažno ukazuju da je Ryanov opis, iako nijednom riječju ne spominje postmarksizam, puno bliži onome što se određuje kao postmarksistička teorija nego tradicionalnom, ortodoksnom marksizmu. Stoga, ponovno imamo situaciju sličnu kao kod Tyson – u tekstu o marksističkoj teoriji možemo prepoznati potrebu za postmarksističkom odrednicom. Zanimljivo je tome dodati i činjenicu da Ryan eksplicitno ne sugerira preklapanje svoje marksističko-političke kategorije s drugim kategorijama kako to čini Tyson, međutim, primjeri koje daje za poststrukturalističku i postmodernističku književnu teoriju također su mu dobrim dijelom vezani za domenu političke/društvene/ideološke kritike. Dovoljno je u vezi toga napomenuti kako su

²³ Ryan (2007: 119) naglašava kako je svjestan činjenice da Bakhtin nije marksist, no smatra kako se u to poglavlje uklapa općenito kao politički i socijalni kritičar tekstova, ali i zbog nekih specifičnih koncepata koji su bliski ostalim autorima poput koncepata dijaloga ili karnevala. No Bakhtinovi dijalog i karneval teško mogu biti bliski tradicionalnoj marksističkoj kritici nesklonoj polifoniji, tako da se i time pokazuje da Ryan na umu ima prije postmarksizam, nego tradicionalni marksizam.

teoretičari koje uzima za primjer u tom poglavlju Derrida, Lyotard i Baudrillard – redom imena s kojima smo se susretali i u pregledima postmarksističkih teorija.

Websterov pregled *Studying Literary Theory* (1996) nudi pak nešto drukčiji pristup od uobičajenog nizanja teorijskih škola, oblikujući poglavlja prema različitim temama i odnosima kojima se književna teorija bavi. I takav nam je pristup ovdje zanimljiv, budući da neke od teorija koje smo razmatrali okuplja pod zajedničkim naslovom '*Society*' and the '*individual*'. Ta je odrednica raznim predstavnicima marksističke teorije u Websterovu pregledu pridružila i Michela Foucaulta, zbližavajući ga s Althusserom i Gramsciem slijedom tema koje se promatraju: ideologija, hegemonija, diskurs – niz koji gotovo anticipira Laclaua i Mouffe.²⁴ Nadalje, poglavlje o marksističkoj kritici u užem smislu kod Webstera obuhvaća spektar marksističkih teoretičara od tradicionalnijeg Lukacsa, preko Brechta i Benjamina koji se u ostalim pregledima rijetko spominju, Frankfurtske škole, pa do Eagletona i Jamesona. O raznolikosti predstavljenih teoretičara Webster (1996: 71) piše: „Kao što možemo vidjeti još od prilično ranijih marksističkih pristupa, bilo kakva tvrdnja da marksistička teorija i kritika predstavljaju homogenu tijelo ideja bila bi pogrešna. To je još više tako u marksističkim djelima od 1960-ih nadalje, s institucionalizacijom velikih teorijskih pokreta poznatih kao strukturalizam, i pokreta koji su uslijedili znanih kao poststrukturalizam i dekonstrukcija.“ Iako, dakle, Websterov pregled doista naglasak stavlja na marksističke teoretičare, povezivanje Althussera, Gramscia i Foucaulta, zainteresiranost za teorije diskursa te upućivanje na utjecaj strukturalističkog i poststrukturalističkog inputa ukazuju na razvojni pravac koji se nastavlja Simovim i Goldsteinovim određenjem postmarksističkih teorija.

Na sličan pristup nailazimo i kod Mary Klages u pregledu *Literary Theory: A Guide for the Perplexed* (2006), u kojem se poglavlje posvećeno sličnom skupu teoretičara naslovljava *Ideology and Discourse*. Unutar njega, ponovno se kao zaseban skup obrađuju marksističke teorije (Lukacs, Althusser, Macherey), a zatim Foucault i Bakhtin. Ono što posebno vrijedi istaknuti jesu opaske vezane za Althussera kojeg se, iako određenog kao marksista, naziva „brikolažerom poststrukturalističkih teorija“ (Klages, 2006: 135) s obzirom na odjeke Freuda, Lacana i Derridaa u njegovom djelu. Tome vrijedi dodati i to da s druge strane, u poglavlju o postmodernizmu, Klages (2006: 171) prepoznaje Althusserov utjecaj kod Baudrillarda, pridružujući se tako ostalim do sada spomenutim teoretičarima koji su Althussera označili kao dodirnu točku ili pak točku ulaza poststrukturalističkih/postmodernističkih teorija u marksističke. Takvo čitanje Althussera te naslovljavanje poglavlja širom odrednicom od jednostavno

²⁴ Vrlo sličan pristup možemo naći i u knjizi Hansa Bertensa *Literary Theory: The Basics* (2001), u poglavlju naslovljenom *Political Reading*.

marksističke teorije i ovdje ukazuje na prisutnu potrebu za pojmom koji bi obuhvatio njezin razvoj u suvremenoj teoriji unazad više desetljeća; pojmom postmarksističke teorije.

Primjer još nekonvencionalnijeg popisa književnoteorijskih škola pregled je Jochena Hörischa naslovljen *Teorijska apoteka* (2007). U njemu autor tradicionalnu podjelu na nekolicinu glavnih teorijskih škola disperzira u potpunosti, usitnjavajući ju mjestimično do razine pojedinačnih autora. Ovdje ne želimo ulaziti u evaluaciju takvog pristupa s više aspekata, nego nas zanima sudbina (post)marksističkih teorija u toj podjeli. A one su, može se reći, prošle loše. Naime, iako Hörisch za razliku od poljskih autora s početka ovog poglavlja ne odriče marksizmu važnost borbenu i eksplicitno, upadljivo je već iz letimičnog pogleda da poglavlja posvećenog marksističkoj teoriji nema. Namjesto toga, neke marksističke teorije egzistiraju kao samostalne kategorije (npr. kritička teorija Frankfurtske škole²⁵), dok su drugdje marksistički teoretičari rasuti po različitim odrednicama, a onih tradicionalnijih, koji su se teško mogli drukčije odrediti, uopće i nema. Golema mana takvog pristupa brisanje je bilo kakvog čitljivog utjecaja i povezanosti između pojedinih teoretičara; pregled djeluje kao prikaz krajnjih točaka razgranate strukture, bez da su prikazani gotovo ikakvi odnosi među njima. Možda bi nepravedno zbog toga bilo optužiti ovaj pregled za revizionistički stav prema Marxu i marksizmu, no činjenica jest da neupućeni čitatelj iz njega teško može iščitati u kojoj su mjeri marksistički teoretičari presudno utjecali na neke od ovdje navedenih škola, ili pak u kojoj su mjeri neki predstavnici tih škola zapravo (post)marksisti. Takav pristup slijedom toga zatvoren je po svojoj prirodi za kategoriju postmarksizma, budući da se njome nastoji okupiti disperzirane izdanke koje se više ne može ujediniti tradicionalnom marksističkom teorijom, dok je u Hörischovu pregledu disperzija primarno načelo.

Konačno, završimo ovaj pregled s kratkim osvrtom na već spominjani poznati pregled Johnatana Cullera, *Književna teorija: Vrlo kratak uvod* (2001). U tom pregledu Culler (2001: 141), za razliku od Hörischa, daje bitno kraći i tradicionalniji popis književnoteorijskih škola na kojem nema postmarksističke teorije, no uključena je zasebna odrednica *Marksizam*. Ono što je zanimljivo jest da Culler cijelu tu natuknicu posvećuje upravo Althusseru, i to Althusseru kao marksističkom teoretičaru, ali i teoretičaru koji je otvorio vrata poststrukturalizmu u marksističkim krugovima, što je vrlo efektivan potez fokusiranja na točku razdjelnicu, čija jedna strana gleda prema tradicionalnom marksizmu, a druga prema prostoru na kojem u ovom radu određujemo postmarksističku teoriju.

²⁵ Čak i u poglavlju o Frankfurtskoj školi značaj Marxa i marksizma nije pretjerano profiliran. (vidjeti Hörisch, 2007: 127)

3.3. Praznina u hrvatskoj teorijskoj literaturi

Pristupi određivanju i klasificiranju postmarksističkih teorija u hrvatskoj znanosti o književnosti (i filozofiji) zapravo se gotovo u potpunosti uklapaju u prethodno poglavlje, s obzirom na činjenicu da tu odrednicu u hrvatskoj teorijskoj literaturi gotovo i ne možemo pronaći. Ipak, odlučili smo se ovdje zasebno razmotriti tu situaciju, prvenstveno zbog nekih specifičnosti. Naime, za razliku od inozemne situacije, preglednih studija književne teorije hrvatskih autora vrlo je malo. Stoga smo se, pri istraživanju određivanja tog teorijskog korpusa, većim dijelom (izuzev književnoteorijskog leksikona Vladimira Bitija) morali okrenuti nekim od preglednih studija marksističke filozofije, s pitanjem kako su u njima prikazane razvojne linije koje su dovele do onog što se određuje nazivom postmarksističkih teorija.

No čak ni u *Pojmovniku suvremene književne i kulturne teorije* (2000) Vladimira Bitija ne postoji zasebna natuknica koja bi upućivala na postmarksističku teoriju. Umjesto toga, pozornost moramo ponovno usmjeriti na marksističku kritiku, koju Biti (2000: 297) opisuje razmjerno opširnom i temeljitom natuknicom. Od dvije temeljne struje marksističke kritike koje razlikuje – humanističke²⁶ i znanstveno-dijagnostičke – u potrazi za naznakama postmarksističke teorije značajnija nam je potonja, vezana prvenstveno uz Gramscia i Althussera kao paradigmatičke predstavnike. Ono što je nam je posebno značajno uočiti u ovom kontekstu u vezi obojice njih jest Bitijevo isticanje kako se radi o teoretičarima koji su proširili spektar djelovanja marksističke teorije i ostavili snažan utjecaj na druge teorijske škole. Za Gramscia Biti smatra kako se čak približio Bakhtinovom konceptu znaka te piše: „Gramsci ne samo što enormno proširuje interesni raspon marksističke kritike, glede kanona relevantnih predložaka, već i zagovara skretanje pozornosti sa samih tekstova na mehanizme njihove proizvodnje, distribucije i potrošnje, što će u najnovije vrijeme dobiti snažnu podršku iz različitih književnoteorijskih smjerova.“ (Biti, 2000: 300) Za Althussera pak navodi kako se nalazio u „očevidnom dosluhu s Lacanovim i Foucaultovim učenjem“ te kako je afirmirao cijeli niz pojmova koji će ostaviti utjecaj ne samo u marksističkoj kritici nego i u semiotici, teoriji diskursa, psihoanalitičkoj i feminističkoj kritici i drugdje (Biti, 2000: 301). Od Althussera pak razvojna linija vodi do kraja

²⁶ Pojmom humanističke marksističke kritike Biti (2000: 298) označava prvenstveno marksističku književnu teoriju koja „ustrajava na emancipacijskom potencijalu književnosti i kulture“, a kao njezina utemeljiteljka navodi Lukacsa. Riječ je o teorijskom korpusu koji se u većini pregleda smatra tradicionalnijim, ortodoksnijim primjerom marksističke teorije.

leksikonske natuknice, ali i do onog mjesta na kojem se otvara prostor za određenje postmarksističkih teorija, budući da Biti o aktualnoj situaciji marksističke kritike piše:

„Stanovite tečevine strukturalnog marksizma, međutim, čuvaju svoju snagu. Subjekt biva deložiran s mjesta nositelja povijesnog procesa čime potonji gubi svoju teleologičnost razgrađujući se u stjecaj raznovremenih nizova; kulturalni se proizvodi motre kao poprišta antagonističnih praksi označavanja, kao diskurzni i žanrovski hibridi, kao indeksi raznosmjernih determinacija. Sve to otvara marksističku kritiku prema udruživanju s feminističkim, dekonstrukcijskim, postkolonijalnim, novohistorističkim pozicijama, s idejama filozofa i sociologa kao što su Bahtin, Lyotard, Baudrillard, de Certeau, Bourdieu ili Foucault, što istodobno stvara bojazan od gubljenja identiteta i reakcije u obliku integrativnih projekata kao što je npr. Eagletonova 'politička kritika' (1983), Jamesonova 'metapovijest' (1981) ili Habermasova revitalizacija moderne (1985). Ali od trenutka kada se stajalište totaliteta prestalo ekskluzivno vezivati uz klasu, da bi se moglo pridržati i za spol, rasu, etničku, civilizacijsku i kulturalnu pripadnost, marksistička je kritika nepovratno otvorila brešu eklekticizmu sa svim dobrim i lošim stranama koje on sobom donosi.“ (Biti, 2000: 302)

Taj Bitijev zaključak razmatranja o marksističkoj kritici gotovo da može funkcionirati i kao definicija postmarksističkih teorija, u nekim segmentima čak bolja od onih koje su ponudili Sim ili Goldstein. Doda li se tome još da i u natuknici o poststrukturalizmu Biti (2000: 397) među značajnijim predstavnicima spominje Althussera, pridružujući mu teoretičare na koje smo nailazili u pregledima postmarksističkih teorija (Foucault, Derrida, Lyotard, Baudrillard, Kristeva, Deleuze i dr.), čini se kako možemo zaključiti da, iako Bitijev pojmovnik ne određuje postmarksističke teorije izrijekom, njegove natuknice svakako otvaraju i ukazuju na prostor za njihovo određenje.

Prostor prožimanja marksizma i poststrukturalizma funkcionira poput neizrečene definicije postmarksističkih teorija kod još jednog domaćeg autora – filozofa Nenada Mišćevića. Njegova studija *Marksizam i post-strukturalistička kretanja* (1975), uz ranije navedena Bitijeva promišljanja, vjerojatno je na ovim prostorima najbliže objavljeno djelo pregledima postmarksističkih teorija iz prvog poglavlja. Budući da je objavljena desetljeće prije *Hegemony and Socialist Strategy* Laclaua i Mouffe, u Mišćevićevoj studiji ne upotrebljava se pojam postmarksizma²⁷, no povezujuće kretanje njegovih eseja od Althussera preko Foucaulta do Deleuzea, te pripadajući koncepti koji se profiliraju, iz perspektive Laclaua, Sima ili Goldsteina znatno su bliže postmarksizmu nego tradicionalnim marksističkim teorijama. No za razliku od Bitija, koji na Althusserovo otvaranje vrata poststrukturalizmu gleda kao na svojevrsnu razgradnju klasičnog marksizma teorijskim eklekticismom koji nužno slijedi, Mišćević smatra poststrukturalizam kompatibilnim s „pravim“ marksizmom, barem u Althusserovu teorijskom

²⁷ Ne samo da se od Mišćevića ne može očekivati upotreba pojma „postmarksizam“ s obzirom na vremenski i prostorni koncept objave njegove studije, nego je njegova knjiga ujedno jedna od pionirskih studija poststrukturalizma na prostorima bivše Jugoslavije. Tim više se radi o studiji vrijednoj poštovanja.

radu. Naime, iz njegovog teksta čini se kako je sklon dati Althusseru za pravo da je njegovo čitanje Marxa „pravo“ čitanje Marxa, istovremeno izjavljujući kako će u svojoj studiji pisati o poststrukturalizmu i nudeći tog istog filozofa kao predstavnika (Mišćević, 1975: 11).

Zapravo, Mišćević smatra marksizam donekle ključnim za nastanak poststrukturalizma, držeći da je marksistički input u strukturalističke teorije bio konstitutivni rez za prvospomenuti. U uvodu u zaključni esej svoje studije piše: „Radi se naime o tomu da se odredi u kojoj je mjeri susret s marksizmom bio bitan za prijelom kojim se post-strukturalizam odvojio od strukturalizma, da se naime odredi u kojoj je mjeri taj susret bio konstitutivan za sam post-strukturalizam.“ (Mišćević, 1975: 192) Taj susret Mišćević traži na dvije razine – političkoj (u radikalizaciji francuskih sveučilišta) te teorijskoj (kao posljedici susreta na političkoj razini, no strogo odvojeno), a uz njega kao važan utjecaj dodaje Freuda i Nietzschea, no tek nakon Marxa. Vidimo, dakle, da iz Mišćevićevega aspekta stvari stoje nešto drukčije nego kod ostalih teoretičara – dok ostali uobičajeno govore o ulasku poststrukturalizma u marksističku teoriju, Mišćević smatra da se primarno dogodilo obrnuto. Ovaj rad bi se opredijelio za rješenje „na pola puta“, i to ne samo tražeći solomonski kompromis među različitim pristupima, nego doista smatrajući kako je riječ o složenom i simultanom međudjelovanju.²⁸ Međutim, u ovom kontekstu to nam je manje važno; važno je da u Mišćevićevoj studiji njemu suvremenih teorijskih kretanja u poststrukturalističkoj i marksističkoj teorijskoj domeni možemo prepoznati temelje određenja kategorije postmarksističkih teorija.

Nešto drukčije pak stvari stoje u zborniku *Marx nakon sto godina* (1983) koji je okupio domaće i inozemne autore povodom stogodišnjice Marxove smrti. Iako je izdan čak osam godina nakon Mišćevićevega *Marksizma i post-strukturalističkih kretanja* te svega dvije godine prije *Hegemony and Socialist Strategy* Laclaua i Mouffe, u njemu se u pregledima Marxove ostavštine ne može naći ni približno slična naznaka prepoznavanja oblikovanja teorijskog polja koje se danas naziva postmarksističkim. Neupoznatost s određenim teorijskim kretanjima teško može biti objašnjenje, budući da su autori cijenjeni marksistički filozofi, stoga prije možemo zaključiti kako se radi o izbjegavanju eksplicitnog prepoznavanja oblikovanja tog teorijskog polja. Tome u prilog govore i neke usputne opaske koje se na njega ipak (posredno ili neposredno) referiraju. Primjerice, Rade Kalanj (1983: IX) u predgovoru zbornika priznaje krizu marksizma na koju upućuju Sim (2000) ili Therborn (2009), koja je nakon gotovo pravocrtnog uspona zavládala u svim aspektima u starom, ali i novom svijetu. Na tragu toga, Kalanj (1983: XV) priznaje i

²⁸ Simultanost i složenost međudjelovanja, uvjereni smo, podrazumijeva se u svakom do sada razmatranom pristupu. Razlika koja postoji u izlaganju tog međudjelovanja prvenstveno je rezultat različitog rakursa pojedinih teoretičara na prostor prožimanja.

problematičnost nekih osnovnih pojmova klasične marksističke teorije danas, među ostalim pišući: „Mnogo toga u Marxovoj teoriji revolucije zaslužuje nove uvide i analize. Klasna struktura suvremenih društava toliko je različita od one koju je u vidu imao Marx, da je danas teško baratati njegovim pojmom proletarijata pa čak pojmom radničkog pokreta kakav je postojao u devetnaestom stoljeću.“ Ta izjava snažno podsjeća na Laclaua, premda, dakako, ne možemo tvrditi da je Kalanj po tom pitanju ni približno Laclauov istomišljenik. Stav o krizi marksizma navodi Kalanja na promišljanje o tome kako je „pravi“ pristup Marxu pristup otvoren za neograničeno promišljanje, razrade, inovacije i revizije. Kao jednu od inovacija spominje i strukturalistički marksizam u opisu kojega možemo kao prototip prepoznati Althussera (o njemu konkretno doduše ne govori s osobitim odobravanjem), no teško bi bilo naći temelj tvrdnji da je poželjni tip inovacije prepoznavao i u ostalim postmarksističkim teoretičarima i teorijama; prije obrnuto.²⁹

Slična situacija može se uočiti i kod još dva autora u tom zborniku – kod Vjekoslava Mikecina i Gaje Petrovića. Mikecin u svom tekstu *Karl Marx i naše vrijeme* (1983) tada postojeće marksističke teorije prikazuje kao četiri skupine interpretacija³⁰, od kojih se nijedna ne može poistovjetiti s postmarksističkim teorijama, a tek jedna – ona u koju je svrstan Althusser – potencijalno sugerira put prema njima. Međutim, Mikecin je kod Althussera usredotočen isključivo na primat epistemoloških nad ontološkim pitanjima te kritizira uopće „teoreticizam“ te pozicije, dok opaske o kontaktu s drugim teorijama uopće ne daje, stoga se ta potencija ne realizira. Poput Mikecina, i Petrović u svom tekstu *Bit i aktualnost Marxova mišljenja* (1983) nudi četiri kategorije marksističkih teorija³¹, no kod njega nijedna od tih četiriju ne odgovara Althusserovu marksizmu. Kada se pak kasnije referira na Althussera, prepoznat će u njegovom antihumanističkom marksizmu opasnost staljinizma (v. Petrović, 1983: 324) te ga time odbaciti, stoga je jasno da njegovo uokvirivanje Marxove ostavštine ne dolazi ni blizu postmarksističkih teorija.

²⁹ Naime, drugi, ne toliko poželjan pristup Marxu i marksizmu kojeg Kalanj (1983: XIII) opisuje jest kritika i revizija „izvana“, iako nekima od tih kritičara priznaje vrijednost. Budući da Kalanj te pristupe opisuje neodređeno, bez imenovanja autora i škola/teorija, teško je točno reći gdje svrstava što, no čini se kako bi dio postmarksističkih teorija pripao i toj drugoj skupini pristupa. O tome nešto više u sljedećem poglavlju.

³⁰ Te su skupine po Mikecinu (1983: 276): (1) tendencija ontološkog materijalizma, (2) scijentističko-teoreticistička tendencija, (3) humanističko-antropološka tendencija te (4) praksološka tendencija. Neskrivenu simpatiju Mikecin izražava prema posljednjoj, vezanoj za Praxisov marksizam.

³¹ Kod Petrovića (1983: 324) su skupine sljedeće: (1) marksizam kao znanost i znanstveno zasnovani socijalizam, (2) marksizam kao znanstvena filozofija, društvena znanost i filozofsko-znanstveno zasnovani komunizam, (3) marksizam kao filozofija prakse i humanistički socijalizam te (4) Marxovo mišljenje kao mišljenje revolucije i revolucionarni humanizam = socijalizam = komunizam. Petrovićeva simpatija također je uz praksološki, Praxisov marksizam.

U istom je zborniku jedino Elmar Altvater svojim tekstom *Forma ili forme države?* (1983) promatrajući ideje o izvođenju države i društva u različitim marksističkim teorijama došao bliže od svih zastupljenih autora priznavanju postojanja postmarksističkih pozicija i njihovoj analizi. U tom je tekstu, naime, kao jednu od mogućih pozicija odredio Laclauovu viziju artikulacije društvenog kao polja izrazito pluralne borbe za hegemoniju (spominjući i Gramsciev utjecaj na nju), premda o Laclauu nije pisao opširnije niti posve afirmativno. Već na početku njegovu poziciju određuje kao „populističku“, navodeći: „Treći pristup izlaže više populističke strategije, jer je njegova specifičnost to što ne svodi političko na klasne odnose. Odgovornost za strukturiranje odnosa između ekonomije i politike pripisuje se drugim mehanizmima stvaranja političke moći, a ne mehanizmima pretvaranja klasnog djelovanja u politički potencijal. Može se reći da u Evropi taj pristup, u različitim formulacijama, ima određenu ulogu u obrazlaganju strategija 'novih društvenih pokreta' zato što se ti pokreti, na koncu, ne mogu svesti na klasne strukture i nisu nastali na klasnim frontama.“ (Altvater, 1983: 18) Iako, nam taj Altvaterov osvrt ovdje nije osobito koristan kao detaljnije određenje postmarksističkih teorija, zanimljiv je ipak kao potvrda da su u zborniku o stogodišnjici Marxove ostavštine postmarksističke teorije barem minimalno prepoznate kao posebna stavka preko Laclaua, te da je uočeno i njihovo negiranje privilegiranosti klasne borbe u odnosu na sve ostale antagonizme, a time i značaj za „nove društvene pokrete“. Da nije tog Altvaterova promatranja, obilježavanje stoljeća Marxova utjecaja u domaćoj filozofskoj i teoretskoj literaturi prošlo bi tako bez ikakvog priznanja postmarksističkih teorija kao pozornosti vrijednog izdanka te baštine.

U vremenu poslije razmotrenog zbornika objavljena je i nekolicina studija fenomena postmodernizma s nekoliko aspekata (najčešće književnoteorijskog ili filozofskog) domaćih autora, od kojih zasigurno svaka na neki način tematizira neke od postmarksističkih teoretičara. Međutim, odlučili smo se ne uvrstiti u ovaj pregled te studije, budući da se većinom ne radi o studijama koje su oblikovane prvenstveno kao pregled postmarksističke teorije, niti pregled marksističkih književnih teorija u novom vremensko-prostornom kontekstu, niti pak odnosa marksizma i postmodernističkih teorija.³² Iako je moguće da se neki donekle reprezentativan primjer i previdio, no uvjereni smo da ne bi promijenio širu sliku na koju smo ukazali suočavajući ovdje odabrane primjere – sliku koja pokazuje da u domaćoj književnoteorijskoj produkciji ne postoji opsežnija studija koja bi se bavila postmarksističkim teorijama, a u

³² Prilično smo sigurni da u prvu kategoriju ne spada nijedna, u drugu bi se vjerojatno dale ubrojiti neke studije, no ne s prvenstvenim usmjerenjem i preokupacijom koja bi nas zanimala u ovom kontekstu, dok se treća kategorija na neki način implicitno provlači kroz sve takve studije po samoj prirodi stvari, no ponovno – ne na način koji nas ovdje prvenstveno zanima.

postojećoj se literaturi na postojanje teorija koje bi se mogle pod tim nazivnikom okupiti tek implicitno ukazuje, ili se to posve zaobilazi.³³

³³ Iznimka u relativno novijem razdoblju, koja se ne odnosi na neku opsežniju studiju, no šteta bi ju bilo ne spomenuti, dva su članka u dva časopisa za kulturu – članak Jure Vuića *Pupčana vrpca postmarksizma* iz Vijenca br. 450, god. 2011., te članak Ozrena Pupovca *Proljeće hegemonije* iz *Up&Undergrounda* br. 13/14, god. 2008. Potonji se prvenstveno bavi pristupom Laclaua i Mouffe te u tom kontekstu koristi odrednicu postmarksizma onako kako ju koriste tih dvojica autora ili pak Stuart Sim (2000), dok je prvi spomenuti članak prvenstveno atak na bilo kakvu revitalizaciju Marxova nasljeđa u suvremenoj humanistici koji odrednicu postmarksizma koristi neselektivno, nejasno određeno i nedosljedno usmjereno, te nije vrijedan doprinos razmatranju postmarksističkih teorija.

4. Marksizam – postmarksizam – postmodernizam

Nakon što smo izložili i suprotstavili različite pristupe postmarksističkim teorijama – od djela koja ih izravno spominju i određuju, preko onih koja im pristupaju pod nekom drugom odrednicom ili daju naslutiti njihovo određivanje, pa do djela koja ih posve zanemaruju – a prije nego se pozabavimo pregledom pojedinačnih predstavnika, nastojat ćemo ocrtati odnos te odrednice prema marksizmu i postmodernizmu, dvama pojmovima koji se gotovo instinktivno, automatski nameću kao bliski i značajni već na čisto leksičko-tvorbenoj razini. Tog „razgraničavanja“ već smo se usputno dijelom i dotakli u prošlim poglavljima, no ovdje nam je želja pozabaviti se njime jasnije i detaljnije.

Što se odnosa postmarksističkih teorija prema marksizmu tiče, već smo spomenuli Beilharzovu (1994: 2) opasku o dvostrukim implikacijama prefiksa *post-* u tom i sličnim slučajevima. Prije svega, radi se tu o jednostavnoj vremenskoj odrednici značenja „poslije“, no to „poslije“ u odnosu na marksizam može nositi različite konotacije i ukazivati ne samo na vremensku dimenziju. Prije Beilharza na tu su problematiku ukazali već Laclau i Mouffe (2001: 4) natuknuvši dva moguća različita shvaćanja: „Ako je naš intelektualni projekt u ovoj knjizi *postmarksistički*, on je također i *postmarksistički*.“ Isti sistem podjele preuzeo je i Sim (2000:1) određujući kao *postmarksiste* one filozofe i teoretičare koji su se, možda i nevoljko, udaljili od svoje marksističke prošlosti, dok *postmarksistima* smatra filozofe koji se od marksističkih teorija nisu distancirali, koliko su se odlučili reformulirati ih svojim djelima kako bi odgovarale izmijenjenim okolnostima. U potonju skupinu Sim uključuje Laclaua i Mouffe, bez obzira na njihovo dvojako samoodređenje, smatrajući kako prva skupina više odgovara skupu autora znatno distanciranijih od marksizma, od kojih su se neki prometnuli i u antimarksiste (tu bismo, npr., mogli ubrojiti Lyotarda). No takvo suprotstavljanje *postmarksizma* i *postmarksizma* može poslužiti samo ilustraciji složenosti postmarksističkih teorija, ne i kao čvrst kategorizacijski princip, budući da su unutarne i vanjske granice tih polova neodredive.³⁴ Zanimljivo je pak primijetiti kako je takvo suprotstavljanje ugrubo primjenjivo i na dvama najznačajnijim studijama postmarksističkih teorija – Simovoj (2000) i Goldsteinovoj (2005) – budući da Sim načelno postmarksističke teorije određuje kritičnije prema marksističkim nego što to čini Goldstein.

³⁴ Primjerice, dio onoga što odgovara Simovom opisu *postmarksista* po Therbornu (2009) bi pripadalo neomarksizmu, dok bi dio onih što odgovaraju opisu *postmarksista* on posve isključio iz bilo koje marksističke kategorije.

Na slične složenosti pri određivanju odnosa između marksizma i postmarksističkih teorija ukazuje i Mišćević (1975: 192) u svom razmatranju marksističkog utjecaja na poststrukturalizam. Želeći razgraničiti tko je od poststrukturalističkih teoretičara sebe smatrao marksistom, a tko ne, ubrzo uviđa da je situacija nepovoljna za crtanje oštih granica. Primjerice, Althusser se smatrao u svakom smislu marksistom, ne poststrukturalistom, Tel-Quelovci prema Mišćeviću isto tako (premda neki autora baš i ne – npr. Barthes), Deleuze se dugo držao rezervirano prema Marxu, da bi ga kasnije otvorenije prihvatio, Foucault se od njega uglavnom otvoreno distancirao, a Derrida se marksistom nije smatrao u smislu ideologijske ili teorijske pripadnosti, nego samo držeći Marxa jednom od temeljnih autora koji su odredili mišljenje ove epohe. Dodamo li tom Mišćevićevom nizu i npr. Lyotarda, koji se smatrao marksistom, a zatim radikalno okrenuo od marksizma postajući žestok kritičar, dio spektra koji se povezuje postmarksističkim teorijama postaje još šareniji. Nadalje, apsolutno je jasno da uz autorsko samoodređivanje, ma kako ono indikativno bilo, u obzir valja uzeti i različita čitanja tekstova tih autora. Stoga su relevantni čimbenici, uz samoodređenje autora prema marksizmu, svakako i kritike značajnih drugih autora (uglavnom marksističke provenijencije), ali i kriteriji koje pojedini teoretičari uopće uzimaju za određenje postmarksističkih teorija.

Ono što se unatoč toj složenosti može zaključiti jest da sve postmarksističke teorije nužno uspostavljaju neku vrstu snažnog i primjetnog odnosa prema Marxovu nasljeđu i marksizmu, da taj odnos čini njihovo bitno obilježje. Bilo da se radi o teorijskim pothvatima koji nastoje nasljedovati i reartikulacijom „spasiti“ marksističke teorije, bilo da se radi o onima koji od njih preuzimaju segmente teorijske aparature, ograđujući se od šire problematike, bilo o (ponekad gotovo neprijateljskoj) kritici marksističkih teorija³⁵ koja ih smatra ocvalim projektom, važno je naglasiti – postmarksističke teorije nisu „post-“ u smislu jednostavnog nadilaženja marksizma koji ostaje za leđima nevažan i neutjecajan: one su uvijek aktivno prožete Marxovom ostavštinom, derridaovski rečeno opsjednute Marxovom sablasti. Međutim, činjenica jest i to da sve postmarksističke teorije, kojoj god od načelnih skupina pripadale, prema klasičnom marksizmu nastupaju s dozom nelagode i polemike, smatrajući ga pretijesnim i autoritarnim okvirom čije su neke dogmatične postavke u proturječju sa smjerom razvoja njihovih teorija. Sim (2000: 3) o tome piše:

„Postmarksistima se ne sviđaju aspekt kontrole izražen kod marksizma (osobito praktičan na razini marksističkih partija), totalizirajuće teorije uopće, deifikacija Marxa te subordinacija pojedinačnog sustavu, koju komunizam zahtjeva. Oni se zalažu za pluralizam, razliku, skepticizam prema autoritetu, politički spontanitet i ciljeve novih društvenih pokreta. Slika

³⁵ Tu ne uključujemo one kritike marksističkih teorija koje se ne mogu odrediti kao postmarksističke, koje dolaze posve „izvana“ i neudovoljavaju uvjetu prožetosti marksističkim teorijskim nasljeđem.

marksizma koja kod njih prevladava slika je sustava koji je autoritativan, totalitaran, opsjednut kontrolom i licemjerman.“

No da se kod averzije prema kontroli i dogmatizmu ne radi samo o paranoičnoj reakciji postmarksističkih teoretičara na svaki pokušaj totalizirajuće teorije, tako svojstvenoj za postmoderno stanje uopće, pokazuju i neke kritičke reakcije iz marksističkog tabora, dokazujući kako polemična nastrojenost nije jednostrana. Sim (2000), i sam neskrivajući svoju kritičnost prema tradicionalnom marksizmu te privrženost postmarksističkim teorijama, ističe nekoliko različitih primjera, a u istom mu se pridružuje i Goldstein (2005).³⁶ Zbog formalnih ograničenja ovdje nećemo nastojati obuhvatiti ni približno sve kritičke reakcije, nego ćemo tek ilustrativno izdvojiti neke.

Zabrinutost marksističkih teoretičara, čini se, velikim se dijelom u kritikama usmjerila ne toliko prema „čistim“ teorijskim pitanjima (ako takva postoje), koliko prema historičkim i političkim implikacijama ili nusproizvodima postmarksističkih teorija. Naime, kako je već spomenuto i kako ćemo dodatno razmotriti kasnije u radu, postmarksističke su teorije, odbacivanjem ontološke privilegiranosti pojedine klase te uopće privilegiranog statusa klasne borbe naspram svih ostalih društvenih antagonizama, kao i afirmacijom nesvodljivih razlika i promatranjem društvenog kao polja artikulacije i konflikta beskonačno mnogo raznih interesa, postale nepogodna teorijska podloga tradicionalnim socijalističkim partijama, a vjetar u leđa tzv. novim društvenim pokretima³⁷. To je pak među tradicionalnijim marksistima i neomarksistima izazvalo različite reakcije koje su se kretale od kombinacije odobravanja i skepse pa do prilično žestokih napada. Sim (2000: 34) kao primjer prvog navodi Davida Forgacsa, koji hvali inovativnost postmarksističkih teorija na primjeru Laclaua i Mouffe, priznajući čak i problematičnost inzistiranja na apsolutnom klasnom jedinstvu i privilegiranju radničke klase u svojstvu agensa promjene, no izražava zabrinutost da se „zamjenom radničke klase polifonijom glasova“ i njezinim „detroniziranjem s mjesta privilegiranog agensa promjene“ urušava mogućnost koordiniranja različitih borbi i mogućnost promjene. Forgacs (1985: 43) piše: „Ideja otvorene pluralne demokracije ovisi u ključnoj mjeri o održavanju nestabilnog ekvilibrija između različitih društvenih agensa bez da se potone ili u autoritarni centralizam, ili u potpunu disperziju.“

³⁶ usp. npr. Sim, 2000: 34 i Goldstein, 2005: 9, a zatim i kasnije u tim tekstovima.

³⁷ Kada se radi o novim društvenim pokretima, nije stvar u tome da ih (svi) marksistički teoretičari ignoriraju, negiraju ili im se protive. No s onih pozicija koje kritiziraju postmarksističke teorije uglavnom se na nove društvene pokrete i njihove borbe gleda kao na nešto što je opravdano i korisno ukoliko im se granice i ciljevi podudaraju s klasnom borbom. No gledamo li takav stav s pozicije Laclaua i Mouffe – radi se o kolonijalizaciji novih društvenih pokreta i njihovih zahtjeva.

Primjer znatno agresivnijeg pristupa jest onaj koji zauzima Ellen Meiksins Wood u knjizi *Retreat from Class* (1998), usmjeravajući svoju kritiku ponovno prvenstveno prema Laclauu i Mouffe koje smatra dijelom fenomena što ga naziva *new 'true' socialisms*, no dolazeći i do nekih ranijih teoretičara kao što je Althusser. Povod je ponovno poststrukturalistički input – odstranjivanje privilegiranog revolucionarnog subjekta, uopće unificiranog subjekta, a zatim i stabilne strukture iz njihovih teorija. Ako Althusseru Wood (1998: 75) zamjera povijest bez subjekta, njegovi nasljedovatelji krivi su joj još k tome i za svođenje povijesti na slučajan skup događaja. Odsutnost teleologije, diskontinuitet, kontingencija, nepredvidljivost i fragmentacija odlike su postmarksističkih teorija s kojima se Wood ne može pomiriti. No dok je neslaganje na toj razini očekivano, neproblematično i sasvim legitimno, daljnje implikacije koje Wood i drugi njoj slični teoretičari izvlače već su problematičnije. Naime, zauzimajući stav branitelja ortodoksije i ekskluzivnog baštinjenja Marxovih tekstova, Wood takav odmak od klasične marksističke linije smatra automatski bijegom u „suprotni tabor“, te tvrdnjama kako je njihova pozicija tek nešto bolja od tipične liberalnodemokratske pozicije nastoji jednostavno i efektivno diskreditirati postmarksističke teorije. Sim (2000: 37) komentira: „Ideja da bi netko mogao odstupiti od klasične marksističke linije bez prelaska neprijatelju ne može se ozbiljno dopustiti. Wood zamišlja svijet sastavljen od 'njih' i 'nas', a odstupanje od marksističkog purizma znači postajanje jednim od 'njih': kraj priče.“³⁸ Zanimljivo je uz to promotriti kako pojam poststrukturalizma za Wood predstavlja nešto nepoželjno i gotovo opasno, dok je kod Mišćevića, također marksista, situacija bila drukčija. Sličnih je kritičkih pristupa mnogo (kao jedan od najradikalnijih spominje se često Norman Geras – usp. Sim, 2000: 38 i Beilharz, 1994: 2), no ono što je zanimljivo uočiti, a pošteno priznati jest da se njihovoj isključivosti i optuživanju za binarnu simplifikaciju, dualizam i potpunu neusklađenost sa stvarnosti često može naći zrcalna slika na suprotnoj strani.

Strategija napada na postmarksističke teorije kakve smo vidjeli kod Wood ne manjka ni u domaćoj marksističkoj teoriji. Već spominjani zbornik *Marx nakon 100 godina* (1983) osim što najvećim dijelom zanemaruje postojanje postmarksističkih teorija kao Marxova nasljeđa, o čemu je već bilo riječi, na nekoliko mjesta donosi i više ili manje izravnu kritiku tih teorijskih pozicija – navedimo samo neke primjere. Već Kalanjev (1983: XIII) uvodni tekst u zbornik proziva neke filozofe osporavatelje Marxa koji su „nekoć bili ljevičari“, a titulira ih i „novim filozofima“. Premda nije jasno rečeno, niti je nužno tako, u toj kategoriji lako se mogu prepoznati neki

³⁸ Na tom je tragu i već spominjano implicitno Therbornovo svrstavanje čitavog postmodernizma u okvire desnice, zbog njegovog kritičkog odnosa prema marksizmu. Ne moramo ni obrazlagati kako takav stav predstavlja nezgrapnu simplifikaciju.

postmarksistički teoretičari – u najmanju ruku Lyotard. Nadalje, iako jedini u tom zborniku koji se referira na Laclaua, Altvater (1983: 24) piše kako transformacije društvenog nužno moraju biti ekonomski motivirane ili nemaju nikakvog smisla uopće. Oskar Negt (1983: 292) pak u svome tekstu *Što je obnova marksizma i zašto nam je ona danas potrebna* navodi kako pluralizam teorija smatra opravdanim tek kad se razriješe osnovni problemi koje uočava marksizam, a do tada je on samo kontraproduktivna distrakcija, te kako totalizirajuće teorije ne valja bespotrebno odbacivati samo zato što im izmiču neke društvene pojave. Konačno, već je spomenuto i da Gajo Petrović (1983: 337) odbacuje antihumanističke teorije (oprimjerene Althusserom), optužujući ih za staljinizam ili barem „davanje koncesije“ staljinizmu.³⁹

No kritika ne mora uvijek dolaziti iz redova konzervativnijih marksističkih struja, niti se radi o oštro odvojenim „taborima“, kako se možda iz prikazanog da zaključiti. Neki od upornih kritičara postmarksističkih teorija i sami su od drugih svrstavani među postmarksiste, što svjedoči da ne brane osobito ortodoksne pozicije. Dobar primjer svakako su Fredric Jameson i donekle Terry Eagleton⁴⁰. Jamesona, primjerice, Beilharz (1994: 2) spominje u kontekstu postmarksističkih teorija, dok ga Goldstein (2005: 8) smatra braniteljem tradicionalnih marksističkih pozicija kojeg ipak „nitko ne može nazvati zaslijepljenim dogmatikom“. Njegov stav prema postmarksističkim teorijama uglavnom se može očitati u njegovom pristupu postmodernizmu u cjelini, te sažeti kao neslaganje s odbacivanjem distinkcije baze i nadgradnje, tradicionalnog koncepta klase, društva kao u svojoj biti nedjeljive mreže obilježene klasnom borbom, protivljenje neovisnosti disciplina, poststrukturalističkom/postmodernom shvaćanju povijesti itd. Istovremeno, Jameson iskazuje i simpatiju prema nekim manifestacijama poststrukturalizma/postmodernizma, no ustraje na tome da se tu radi o simptomima kasnog kapitalizma, prije nego o vrijednoj kulturalnoj teoriji. Veći dio tih kritika objedinjen je u njegovom promatranju postmodernizma kao kulturalne manifestacije kasnog kapitalizma, izloženom prvo u članku, a zatim i knjizi naslovljenoj *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism* (1991). Sličan pristup, utemeljen na istim osnovnim premisama, ima i Eagleton u svojoj studiji *The Illusions of Postmodernism* (1996), priključujući se ortodoksnijim marksistima u ustrajanju na tome da radikalno potkopavanje tradicionalnog marksizma od strane postmarksističkih teorija onemogućuje bilo kakav temelj za otpor u trenucima kad je razorno djelovanje kapitalizma najjače. Ipak, ono što ga razlikuje od konzervativnijih marksističkih

³⁹ Upravo suprotno Althusserov marksizam u odnosu na staljinizam ocjenjuju npr. Mišćević (1975: 51) i Goldstein (2005: 26).

⁴⁰ Obojica teoretičara ne određuju postmarksističke teorije kao zasebnu kategoriju, nego njihove predstavnike podvrgavaju kritici uključene u općeniti nazivnik postmodernizma.

kritičara jest veća fleksibilnost glede tumačenja i upotrebe nekih temeljnih koncepata, te kritička metoda prilično bliska Althusseru (a time onda i nekim postmarksistima).⁴¹

Što se pak tiče odnosa pojmova postmarksizma i postmodernizma, dio je već razvidan iz do sada rečenog, no neke dodatne stvari vrijedi posebno napomenuti. Postmarksizam bez ikakve sumnje jest postmoderni fenomen i kao takvog obilježava ga niz karakteristika tipičnih za to razdoblje/stanje. Međutim, pogrešno bi bilo – a moguće su takve zabune – izjednačiti ono što ovdje određujemo pojmom postmarksizma s postmodernizmom na bilo koji način. Prvo, za razliku od postmarksističkih teorija, koje su raznolik teorijski korpus sa stanovitim širim implikacijama i u nekim drugim područjima, postmodernizam je znatno širi označitelj koji se odnosi na doista bezbrojne i raznovrsne označenike. Anthony Easthope u svom članku *Postmodernism and Critical and Cultural Theory* (2001: 17) navodi kako se prvi spomeni tog pojma vežu uz romane Johna Bartha, ples Merce Cunningham, zatim nešto kasnije arhitekturu u knjizi Charlesa Jencksa, a tek nakon toga i uz Lyotarda. Otada, ta se odrednica toliko proširila da ponekad djeluje kako joj se značenje posve ispraznilo. Ograničimo li pozornost na domenu književne teorije, postmodernizam se može tumačiti kao vremensko određenje, u smislu epohe, te kao odrednica oko koje se često organizira određeni teorijski korpus, no ni u jednom slučaju ne radi se, ponovno, o sinonimiji s postmarksizmom.

Iako se odrednicom postmarksističkih teorija obuhvaća (neke) paradigmatske predstavnike postmodernizma u smislu teorijskog korpusa⁴², postoje i oni teoretičari koji se ubrajaju u tu kategoriju, a da s (post)marksizmom nemaju osobite povezanosti. Čak i u slučaju autora koje smatramo postmarksistima, ta se odrednica ne mora protegnuti na cjelokupno njihovo djelo – ono nije nužno koherentna cjelina koju se da jedinstveno natkriliti.⁴³ Možda takvo razlikovanje i umnažanje oznaka može djelovati konfuzno i sitničavo, osobito s obzirom na to da granice između pojedinih kategorija i tako nisu oštre i jasne, no ono je potrebno nešto preciznijem određivanju postmarksističkih teorija. Postmarksističke teorije i razne druge postmodernističke teorije dijele velik broj značajnih obilježja⁴⁴, no pri takvoj konstataciji valja

⁴¹ Glede Eagletonove „političke kritike“ vidjeti npr. zaključno poglavlje u njegovoj knjizi *Književna teorija* (1987), a što se tiče fleksibilnije interpretacije nekih marksističkih koncepata i replika na neke postmarksističke teze, vidjeti njegovu knjigu *Zašto je Marx bio u pravu?* (2011)

⁴² Takvo se pak poimanje postmodernizma često izjednačava s poststrukturalizmom, no i pritom se radi o nepreciznom pojednostavljivanju. Postmodernizam bi, tako shvaćen, bio hiperonim poststrukturalizmu.

⁴³ Primjerice, iako se Derrida po vlastitoj izjavi zbog valoriziranja Marxa smatra marksistom, *Sablasi Marxa* (2002) smatramo postmarksističkim djelom, ali to ne implicira nužno protezanje te odrednice na dekonstrukciju kao njegovu metodu, još manje na sve teoretičare koji tu metodu prakticiraju. Sličnu logiku možemo primijeniti, npr., i na Lyotarda.

⁴⁴ Primjerice, već spominjano afirmiranje pluralizma, višeglasja, nesvodivih razlika; specifičan odnos prema stvarnosti, povijesti, istini i znanju; zaokret jeziku, tekstu, diskursu; odbacivanje kartezijanskog subjekta; osjetan skepticizam; naglašavanje asimetrije, fragmentarnosti, diskontinuiteta, kontingencije itd.

biti svjestan kako se radi prvenstveno o zaokupljanju istim temama, dijeljenju načelno sličnih utjecaja, pristupa i metoda te kompatibilnosti u nekim polazišnim pozicijama. Ne radi se o tome da postoji generalan i potpun konsenzus koji sve te teorije svodi na razmjerno homofon glas – takva bi pretpostavka, uostalom, bila u suprotnosti s imanentno polifonom postmodernom. Kao očit, no ne nužno jedini razlikovni čimbenik postmarksističkih teorija u odnosu na druge postmodernističke svakako se pojavljuje Marxovo naslijeđe, o čemu je već bilo riječi. S druge strane, osim Marxova naslijeđa postmarksističke teorije obilježilo je u velikoj mjeri i utjecaj još nekoliko značajnih ne-postmodernističkih mislilaca koji ih uglavnom približava ostatku postmodernističkih teorija. Vjerojatno najutjecajniji uzori izvan marksizma postmarksističkim su teorijama Freud, Lacan, Nietzsche i Spinoza. Tom popisu valjalo bi dodati i neke lingviste (od de Saussurea, Jakobsona pa do Hjelmsleva), filozofe jezika (npr. Austina i Searla, zatim i Wittgensteina), epistemologe, kao i predstavnike drugih humanističkih disciplina, no upravo četvorica prvospomenutih autora najčešći su predmet novih čitanja i referiranja velikog broja postmarksističkih teoretičara. Zanimljiva je Althusserova (1979: 199) opaska kako se u slučaju Marxa, Freuda i Nietzschea radi o „neželjenoj djeci“ devetnaestog stoljeća koja su morala platiti svoju cijenu preživljavanja, cijenu „izračunatu u isključenjima, osudama, uvredama, bedi, gladi, smrti ili ludilu.“ Spinoza se vjerojatno na sličan način može smatrati neželjenim djetetom svoga doba, dok se Lacan u to „društvo“ uklapa kao interpretator i nastavljatelj Freuda. Freud i Lacan ostavili su vjerojatno najsnažniji utjecaj na Althussera, iako je taj utjecaj prisutan i kod drugih teoretičara (kao predmet osporavanja kod Deleuzea, npr.); Nietzscheov se pečat najsnažnije može očitati kod Foucaulta, a zatim kod ostalih, dok je Spinozin utjecaj vidljiv kod svih koji su se značajnije poslužili konceptom mnoštva, od Deleuzea pa do Negria i Hardta, ali i kod Althussera i Machereya.

No vratimo li se sada postmodernizmu i shvatimo li tu odrednicu tako da se odnosi na epohu (ili stanje?), a ne na teorijski korpus, važno je još napomenuti kako postmarksističke teorije nisu jednostavno postmoderni marksizam. Marksističkih je teorija u postmodernom okružju mnogo – to smo već spominjali govoreći o Therbornovu (2009: 78) određenju – a postmarksističke teorije u odnosu na njih predstavljaju relativno zaseban teorijski skup, premda odvojen vrlo fluidnom granicom.

Konačno, kao što naglašava i Sim (2000: 3), uzevši odrednicu postmodernizma kumulativno, sa svim njezinim značenjima i implikacijama, važno je inzistirati na tome da postmarksističke teorije – ma koliko bile povezane s postmodernizmom, određene njime, pa i dio njega – nužno nastoje artikulirati i održavati kritički stav prema njemu, ne dopuštajući da ih se utopi u „postmodernu stvar“. Osobito je to izraženo kod etičkih i političkih implikacija i

učinaka postmarksističkih teorija, budući da se radi o poljima koja su za njih od velikog interesa (o čemu će biti riječi kasnije u radu), poljima na kojima postmarksističke teorije odstupaju od stereotipnih očekivanja od postmodernih fenomena te pobijaju kritike kao što su Jamesonove i Eagletonove za posvemašnji vrijednosni relativizam ili pak podrivanje progresivnih političkih pozicija. Tim razmatranjem zaključit ćemo ovo pregledno omeđivanje i određivanje postmarksističkih teorija te nastaviti prema pregledu nekih njihovih najpoznatijih predstavnika.

5. Predstavnic postmarksističkih teorija

5.1. Postmarksizam prije postmarksizma – Luxemburg i Gramsci

Za razliku od Goldsteina (2005) koji se u svom pregledu postmarksističkih teorija ne osvrće značajnije na njihov povijesni razvoj, izuzev osnovne kontekstualizacije, Sim (2000) tom aspektu pridaje znatno više pozornosti. Time u određenoj mjeri nasljeđuje Laclau i Mouffe (1985, 2001), koji su gotovo polovicu svoje studije posvetili proučavanju pojavljivanja, razvoja i povremenog potiskivanja unutar tradicionalnih marksističkih teorija onih koncepata koji će se pojaviti kao krucijalni u njihovoj postmarksističkoj teoriji hegemonije i radikalne demokracije. Sličan modus izlaganja odabire i Sim, fokusirajući samo nešto širu perspektivu. Ovdje pak u nedostatku prostora nećemo moći osvrnuti se na sve zanimljive anticipatore postmarksističkih ideja, no kao primjer izdvojit ćemo dvoje vjerojatno najzanimljivijih – Rosu Luxemburg i Antonia Gramscia. Gramsci je teoretičar kojeg se u zadnjih nekoliko desetljeća nanovo otkrilo u postmarksističkim i općenito postmodernističkim teorijama, te se u različitim djelima unutar tih okvira sve češće mogu naći reference na njega i njegove temeljne koncepte, zbog čega ga se u raznim pregledima književne teorije nerijetko navodi skupa s postmarksističkim teoretičarima. Rosa Luxemburg, s druge strane, znatno je manje profilirana u tom kontekstu te nije toliko utjecala na postmarksiste u cijelosti, no upravo je zbog toga zanimljivo i značajno ukazati na to da se radi o marksističkoj teoretičarki kod koje se među prvima (ako ne i prvo) pojavljuju određene ideje kompatibilne s postmarksističkim teorijama (prvenstveno s Laclauom i Mouffe).

Govoreći o Rosi Luxemburg, prvenstveno nam je zanimljiv njezin čuveni ogled o masovnom štrajku nastao tijekom 1906. godine (ovdje čitan u izdanju iz 2008.). Na taj ogled osvrću se u svojim radovima i Laclau i Mouffe (2001: 8), i Sim (2000: 14, 71), gledajući u Rosi Luxemburg autoricu značajnu za postmarksističke teorije prvenstveno zbog njezinog pristajanja uz koncept spontaniteta upotrijebljen u usporedbi (prve) Ruske revolucije i njemačkih radničkih borbi. Riječ je o tome da Luxemburg ukazuje na to kako u kontekstu carističke Rusije, za razliku od onodobne Njemačke, nikakvi manji partikularni pokreti nisu mogli opstati zatvoreni u sebe, nego su se neizbježno transformirali u opće simbole otpora dajući primjer ostalim ustancima. Tako su se složenom interakcijom razvijali pokreti rašireni do neslućenih razmjera, koje se nije moglo organizirati ni kontrolirati bilo kakvom partijskom ili sindikalnom linijom. Takav pogled implicira to da je jedinstvo ekonomske i političke borbe radnika – dakle samo jedinstvo radničke klase – zapravo nešto što se izgrađuje u procesu revolucije, a nije dano kao prethodeće polazište izvan revolucionarnog procesa. Klasno jedinstvo, dakle, smatra se historijskim, kontingentnim

fenomenom koji nije rezultat teorijskog uvida u povijesne imperitive, nego proizvod konkretnog procesa borbe. Luxemburg otvara prostor uočavanju fragmentacije i pluralnosti na prostoru onoga što se određuje kao jedinstvena klasa, te potrebe da se te pluralne grupe ujedine revolucionarnim procesom. No to ujedinjavanje nije automatski mehanički proces, već simboličko nadsvodjenje pri kojem se jedan označitelj izdiže iznad mnoštva označenih kao dominantan, preuzimajući „bujicu“ različitih značenja i proizvođači/osiguravajući simboličko jedinstvo. Time se Luxemburg u svom promišljanju približava vrlo blizu postmarksističkom shvaćanju hegemonije i hegemonijske formacije, te dovođenju pod upitnik organskog jedinstva klase prepoznajući (rastuću) pluralnost identiteta vezanu za moderni kapitalizam. Pa ipak, Rosa Luxemburg nije postmarksistička teoretičarka i njezina vjernost nekim klasičnim marksističkim premisama sprječava ju u praćenju linije razmišljanja kojoj je spontanitetom otvorila prostor te izvlačenja krajnjih zaključaka te linije. Naime, odbacujući bilo kakvu neodlučnost pri artikulaciji takvog simboličkog jedinstva, koju bi postmarksistički teoretičari pretpostavili, Luxemburg smatra kako se ono uvijek artikulira kao točno određena jedinica – kao klasa u marksističkom smislu, time i kao stabilna i zaokružena subjektna pozicija. Unatoč tome, značaj Rose Luxemburg u povijesnom oblikovanju koncepta hegemonije primjetan je, samim time i njezin značaj za postmarksističke teorije, u kontekstu kojih se ona svojim konceptom spontaniteta i klase kao simbolički nadodređene jedinice pokazuje kao prethodnica drugog pred-postmarksista, Gramscia, ali i kasnijih teoretičara od Althussera pa do Laclaua i Mouffe.

Antonio Gramsci, već je spomenuto, ostvario je daleko snažniji utjecaj od Luxemburg na postmarksističke teorije, kao i općenito na književnu teoriju i na druge discipline koje se bave proučavanjem kulture, u kojima se razni autori još uvijek živo referiraju na njega. Ključan Gramsciev koncept u ovom kontekstu jest koncept hegemonije⁴⁵, koji od njega i desetljećima kasnije preuzimaju različiti književni i kulturalni te politički teoretičari. Iako ga, primjerice, Sim (2000: 17) naziva tek nešto sofisticiranijim tradicionalnim marksistom, tragom njegovog koncepta hegemonije priznaje mu status svojevrsnog razvođa u marksističkoj teoriji, čiji će dio struje usmjeriti prema postmarksizmu. Razlog je to što Gramsci, baveći se principom artikulacije društvenih subjekata, djelomično priznaje komplekse dinamičnih, promjenjivih savezništva i masu kontradikcija u koje su društveni agensi uhvaćeni, te im se okreće svojom analizom. Ta „savezništva“ formiraju se hegemonijskim djelovanjem jedne pozicije koja za sebe veže ostale.

⁴⁵ Strogo gledano, hegemonija nije Gramsciev koncept, već koncept koji se prvi put pojavio u diskursu ruske socijaldemokracije, u nastojanjima da se opiše specifičnost (čak anomalnost) položaja ruske radničke klase i njezinog preuzimanja zadataka koje joj je nametnuo povijesni kontekst Prve ruske revolucije, a koji su joj bili strani. Međutim, iako su taj koncept prije Gramscia koristile i poznatije ličnosti kao što su Lenjin i Trocki, on je uglavnom ostao vezan uz Gramscia zahvaljujući inovativnoj razradi tog koncepta u njegovu djelu i utjecaju koji je upravo takvo određenje hegemonije ostavilo (usp. Laclau, Mouffe, 2001: 50).

Gramscijeva analiza pritom nadilazi shvaćanje tih savezništva kao pukih političkih „klasnih saveza“ u kojima bi privremeno podudaranje interesa okupilo različite klasne pozicije, smatrajući da se radi o savezima okupljenim oko moralnog i intelektualnog vodstva nekog sektora, što implicira dijeljenje zajedničkih ideja i vrijednosti među različitim sektorima, odnosno, prevedeno u postmarksistički jezik Laclaua i Mouffe (2001: 67), „da određene subjektne pozicije presijecaju veći broj različitih klasnih sektora.“ Tako se konstituira ono što Gramsci smatra višom sintezom od pojedine klase – „kolektivna volja“ – koja djelovanjem ideologije postaje organsko vezivo što veže „historijski blok“. Značajan odmak od onodobnih tradicionalnih marksističkih pozicija prema gotovo postmarksističkim jest, primjerice, materijalnost ideologije u takvoj Gramsciovoj shemi: ideologija nije poistovjećena naprosto sa sustavom ideja ili pogrešnom svijesti društvenih agensa, ona je organska relacijska cjelina utjelovljena u institucijama i aparatima koji drže historijski blok na okupu oko određenog broja artikulacijskih principa. Dakle, kako Raymond Williams (1977: 109) pojašnjava i smatra važnim naglasiti, ta se vezivna uloga hegemonije ne odnosi samo na svjesne sustave ideja i vjerovanja, nego „čitav življeni društveni proces organiziran specifičnim i dominantnim značenjima i vrijednostima.“ Takve postavke nezaobilazno upućuju prema Althusseru i Foucaultu, na koje su nesumnjivo utjecale. Nadalje, osim što za Gramscia politički subjekti nisu klase, nego kompleksne kolektivne volje – rezultati političko-ideološke artikulacije raspršenih povijesnih snaga, ni ideološki elementi koje artikulira hegemonijska klasa ne moraju nužno imati klasno porijeklo. Biti (2000: 170) citira Gramscija po tom pitanju, koji govori o raznorodnom i proturječnom skupu „sastavnica iz kamenog doba i načela napredne znanosti, predrasuda iz svih prošlih povijesnih razdoblja na lokalnoj razini i uvida jedne buduće filozofije koja će pripadati ljudskoj rasi ujedinjenoj širom svijeta.“ Time je uski klasni determinizam naizgled odbačen i po pitanju temeljnih društvenih agensa i po pitanju ideologije – agensi nisu više jednostavno klase, a ideologija nije specifično klasna. Međutim, kao i Luxemburg, Gramsci ipak ne odustaje od nekih temeljnih marksističkih premisa pa put prema takvoj otvorenosti postmarksističkog tipa korigira svojim stavom o nužnoj naravi hegemonijskog bloka. Kao što Laclau i Mouffe (2001: 69) pišu: „Za Gramscia, iako različiti društveni elementi imaju samo relacijski identitet – ostvaren artikulacijskim praksama – uvijek mora postojati *jedan* ujedinjujući princip svake hegemonijske formacije, a to može biti samo temeljna klasa. Stoga dva principa društvenog poretka – jedinstvo ujedinjujućeg principa svake formacije i njegov nužni klasni karakter – nisu kontingentni rezultat hegemonijske borbe, nego nužni strukturalni okvir unutar kojeg se borba odvija.“

No bez obzira na to slažu li se pojedini teoretičari s takvim Gramsciovim „limitacijama“ hegemonijske artikulacije, dakle čitaju li ga iz više tradicionalnomarksističkog ili

postmarksističkog rakursa, njegov doprinos teorijskom kritičkom aparatu i pripadajućim metodama nezaobilazan je i danas. Budući da nas ovdje prvenstveno zanima domena književne teorije, usmjerit ćemo pogled na Gramsciev doprinos tom polju. Književnost i cjelokupna tekstna i kulturalna produkcija Gramsciu su jedno od sredstava osiguravanja hegemonije; kao dio tog složenog sklopa praksi gube status bilo kakve ekskluzivne reprezentativnosti (što je stav karakterističan i za suvremenu teoriju). No ako se na književno i drugo stvaralaštvo ne gleda kao na instrument i prostor emancipacije, kao kod humanističkih marksističkih teoretičara, ne znači da za Gramscia ono predstavlja isključivo sredstvo obmane i porobljavanja. Baš kao i kod brojnih kasnijih teoretičara (Althusser, Macherey, Foucault, Derrida...), to se može izbjeći čitanjem „uz dlaku“ i aproprijacijom pojedinih označitelja. Potonju omogućuje to što je svaki znak za Gramscia, kao pojavni oblik hegemonijske prakse, zapravo podvojen poput same hegemonijske prakse. Naime, Williams (1977: 121) objašnjava ono što je čitljivo već kod samog Gramscia – svaki hegemonijski poredak i praksa sadrže u sebi rezidualne elemente prošlih poredaka, ali i nastajuće potencijalnih budućih. Upravo ti nastajući elementi potencijalna su jezgra artikulacije protuhegemonije, a svaki znak postaje, kako Biti (2000: 300) navodi, nešto nalik Bakhtinovu znaku kao poprištu sukobljenih glasova, areni (klasne) borbe. Vođenje te borbe namijenjeno je kritičkoj intervenciji teoretičara u ideološki kompleks, kojom se omogućuje proces diferencijacije i promjene relativnog značaja kojeg su pojedini elementi imali u staroj ideologiji i njezinoj hegemonijskog formaciji. Ono što je ranije bilo sekundarno i podređeno, čak slučajno, postavlja se na razinu primarnog, bitnog, postaje jezgra novog ideološkog i teorijskog kompleksa. Utjecaj takvih Gramscievih postavki na značajne teoretičare poput Althussera, Foucaulta, ali i čitave teorijske formacije koje su se pod njihovim utjecajem razvile poput kulturalnih studija, postkolonijalne teorije, kritike diskursa ili rodnih i queer teorija itd., nezanemariv je.

Konačno, upravo zbog toga osvrnut ćemo se samo na trenutak i na pitanje zašto Gramscia smatrati prethodnikom postmarksističkih teorija, a ne postmarksističkim teoretičarom, ili pak obrnuto. Čvrsto utemeljen odgovor na to pitanje vrlo je teško dati. Goldstein (2005) je u svom pregledu s jedne strane dao povod da se to pitanje postavi, započinjući pregled s Althusserom koji s Gramsciem ima dosta toga zajedničkog, no s druge strane elegantno ga je izbjegao jedva spominjući Gramscia u cijeloj knjizi. Sim (2000) je pak cijeloj problematici pristupio drukčije; izostavljajući Althussera, pa onda po sličnim osnovama svrstavajući i Gramscia u prethodnike. Ovdje smo u nešto drukčijoj situaciji od te dvojice teoretičara, budući da smo odlučili pregled predstavnika započeti Althusserom, no istovremeno ne zanemariti sasvim logično pitanje koje se nameće – zašto onda ne Gramsciem? Eliminiramo li Gramscia jer nije u potpunosti „prešao na

postmarksističku stranu“, nemamo nikakvih razloga u kontekstu postmarksizma spominjati ni Althussera, pa ni Balibara, budući da su se i kod njih tradicionalni marksistički klasizam i ekonomska determinacija u krajnjoj instanci zadržali više-manje u cjelokupnom opusu. Priznajemo, granicu je doista teško povući jer ona u nekakvom oštrom, nezamagljenom obliku i ne postoji, te je teško ponuditi objašnjenje na koje se ne bi mogao staviti prigovor. Ipak, odlučili smo se ovdje to razgraničenje povući tako budući da je kod Althussera razvidan i značajan utjecaj drugih teorijskih škola, živi kontakt s korpusima kao što su poststrukturalizam i psihoanaliza, dok je Gramsci tom kontaktu marksističke teorije s ostalim značajnim inputima u postmarksističkoj teoriji prethodio. Možda su tim više fascinantni njegova teorijska inovativnost i značaj koji zbog nje uživa i danas.

5.2. (post)Strukturalistički marksizam Louisa Althussera

Kao što je napomenuto na više mjesta, već prva točka neslaganja raznih pregleda postmarksističkih teorija, a prije svega dvaju koje smo u ovom radu uzeli kao temeljna – Simova (2000) i Goldsteinova (2005) – jest francuski marksistički filozof i teoretičar Louis Althusser. Nijedan od autora na koje smo se referirali u prošlim poglavljima, doduše, ne niječe kako je Althusser prema vlastitom određenju i primarnoj domeni pripadnosti prije svega marksist, no s obzirom da ta kategorijalna pripadnost ne mora biti ekskluzivna u odnosu na ostale, sporan je njegov odnos prema postmarksizmu. Da nekakva povezanost postoji, ne niječe ni Sim (2000: 18), koji izjavljuje kako je „Althusser intrigantan slučaj, jer je njegov projekt ponovnog uspostavljanja marksističkog teoretskog autoriteta, ironično, otvorio neke vrlo obećavajuće smjerove istraživanja postmarksističkim projektima.“ Pa ipak, to za Sima nije razlog da se Althusseru prida veći značaj i svrsta ga se među postmarksističke teoretičare.

Goldsteinu je pak upravo utjecaj koji Althusser ostavlja ključan razlog za učiniti obrnuto. On (2005: 23) piše kako je Althusserov utjecaj među suvremenicima u marksističkim krugovima, a osobito u partiji, počeo opadati nešto prije ubojstva njegove žene, da bi se nakon ubojstva potpuno izgubio. No s druge strane, Althusser je novu popularnost ostvario u poststrukturalističkim i postmarksističkim krugovima, u kojima je njegova kritika nekih tradicionalnih marksističkih teorijskih elemenata otvorila prostor razvoju pristupa koji su „razotkrivali figuralni ili subjektivni import diskursa, uključujući i njegov rasni, seksualni, klasni, rodni ili politički karakter.“ Budući da se njegovim djelom u cijelosti nemamo prostora

baviti, ovdje će nas zaokupiti samo neki segmenti u kojima se Althusser približava poststrukturalizmu, čime čini pomak ključan za oblikovanje postmarksističkih teorija. Okvirno, i Goldstein (2005) i Mišćević (1975) razlikuju u Althusserovom stvaralaštvu tri faze koje se (samo ugrubo i otprilike) mogu oprimjeriti s tri reprezentativna djela – početna faza strukturalističkog marksizma s knjigom *Za Marxa* (originalno izdana 1965.), daljnja artikulacija njemu specifičnih postavki studijom *Kako čitati Kapital?* (također 1965., u suautorstvu s nekolicinom „učenika“, među kojima vrijedi osobito istaknuti Balibara i Machereya⁴⁶), te znatniji iskorak prema poststrukturalizmu studijom *Lenjin i filozofija* (prvi put izdana 1975.).

Jedan od vjerojatno najpoznatijih koncepata koji se povezuje već sa strukturalističkom fazom Althusserova rada svakako je *epistemološki lom*. Radi se o izrazu kojeg Althusser koristi kako bi ocrtao i opisao po njemu ključnu razdjelnicu između Marxovih ranih i zrelih radova, negdje četrdesetih godina devetnaestog stoljeća. S jedne strane te granice mladi je Marx kao konvencionalni filozof (pod utjecajem Hegela), dok se s druge nalazi Marx kao društveni znanstvenik koji je razradio marksističku teoriju kao sredstvo za analiziranje ideologije društva. Sim (2001: 63) o implikaciji te razdjelnice piše: „Smatra se kako se sam marksizam razvio u nešto više od ideologije te je, kao znanost, postao izvor 'istina', a ne izvor interpretacija. Marxov slavni aforizam koji kaže da 'filozofi samo interpretiraju svijet na razne načine, a pravi cilj je promijeniti ga', sasvim jasno opisuje razliku između dvije faze njegova mišljenja.“

Stav Althussera prema znanosti zanimljiva je problematika i u kontekstu njegovog odnosa prema postmarksističkim teorijama. Naime, naglašavajući odvajanje od svih filozofskih humanizama, osobito humanističkog marksizma, Althusser se želi distancirati od onoga što smatra neznanstvenim spekulacijama te pozornost poklanja razvoju svog antihumanističkog pogleda na znanost. Tim nastojanjima dolazi do pozicija koje su ponekad identične s poststrukturalističkim, istovremeno i postmarksističkim gledištima.

Mišćević (1975: 59) podsjeća na to da se Althusserov pogled na znanost naslanja na tradiciju francuske epistemologije s imenima kao što su Bachelard, Canguilhem, Cavailles i Hyppolite, a čiji je generalni stav, za razliku od anglosaksonske epistemologije, kako ne postoji „Znanost“ uopće, „Znanost“ u svojoj znanstvenosti, već se inzistira na diskontinuitetu i pluralitetu disciplina. Takva epistemološka tradicija javit će se kao ključan utjecaj i kod ostalih postmarksističkih teoretičara (osobito kod Foucaulta). Althusser pak spaja te poglede sa svojim odbacivanjem čovjeka i njegovog izvornog opažanja stvarnosti kao jamstva valjane spoznaje,

⁴⁶ Kada spominjemo *Kako čitati Kapital?* valja imati na umu koautorsku ulogu Althusserovih „učenika“. Radi jednostavnosti, na taj tekst (ili skup tekstova) referirat ćemo se u ovom radu kao na Althusserov, no značaj valja pridati i ostalim koautorima, posebno Balibaru. Iako je i sam vrijedan predstavnik postmarksističkih teorija, njegovim se radom pojedinačno, zbog prostorne ograničenosti rada, nažalost, nećemo baviti.

smatrajući kako je „čovjekovo izvorno stanje zatočenost u imaginarnom“⁴⁷ (Mišćević, 1975: 38). Zbog toga spoznaja nužno ima strukturu prakse, produkcije, i pripada zajedno s ostalim produkcijama u raščlanjenu cjelinu. U *Za Marksa* (1971: 145) praksa je definirana kao „celokupan proces preobražaja materije prvobitno date kao određene, u jedan određeni proizvod, preobražaja obavljenog određenim ljudskim radom, uz potrebu određenih oruđa proizvodnje.“ Unutar takve definicije Althusser razlikuje više različitih tipova proizvodnje, među kojima i teorijsku⁴⁸ (odvojenu od ideološke), a svima im je zajednička trodijelna struktura: materijal proizvodnje, proizvodni proces i gotov proizvod. Pritom se inzistira na diskontinuitetu različitih faza prakse, kao i diskontinuitetu različitih praksi – dakle, uzajamnoj nesvodljivosti različitih oblika proizvodnje, uključujući teorijsku („znanstvenu“) i političku. Nasuprot ideologije koja, prema Althusseru, inzistira na apsolutnom podudaranju teorije i prakse, ideja s činjenicama, praktičnih opažanja s teorijskim znanjem, te to predstavlja kao jamstvo istinitosti, Althusser put prema istinitoj spoznaji vidi u minucioznom razvijanju teorijskog aparata kojim se u teorijskoj praksi prerađuje „sirovi“ input opažanja kako bi se došlo do istinske spoznaje.

U takvim postavkama nailazimo i na sličnosti i razlike prema ostalim postmarksističkim teoretičarima. Sličnosti se, dakako, prvenstveno očituju u negiranju humanističke postavke jednog zajedničkog izvorišta i temelja svih spoznaja, te priklanjanju postavci o (relativnoj) neovisnosti disciplina koje same razvijaju svoj kategorijalni aparat i svoje kriterije istinitosti. Međutim, za razliku od teoretičara poput Foucaulta, koji znanstvene discipline smatra samo jednim od diskursa jednako obilježenim ideologijskim utjecajem kao i svi ostali diskursi, Althusser iz neovisnosti i međusobne nesvodljivosti disciplina i praksi izvlači implikaciju o neideologiziranosti znanosti i njezinoj mogućnosti da dođe to „prave spoznaje“, do istine.

Iako je u kasnijim djelima⁴⁹ takav stav ponešto destabiliziran izmijenjenim Althusserovim pogledom na filozofiju, eksplicitno nije korigiran. Naime, Althusser s vremenom zauzima stav po kojem je kantovska velika pomirba filozofskih škola trijumfom razuma koji nadilazi antinomije nemoguća, budući da filozofiju smatra u krajnjoj instanci političkom (klasnom) borbom na teorijskoj razini, čime politički sukob koji (nad)određuje filozofiju ističe u prvi plan pitanje ideološke hegemonije vladajuće klase – bilo da se radi o obrani iste,

⁴⁷ U svom nastojanju približavanja psihoanalitičkog i marksističkog kategorijalnog aparata, Althusser u nekim tekstovima upotrebljava pojam „imaginarnog“ namjesto pojma „ideološkog“. Time se, osim bliskosti psihoanalizi, nastojao i rasteretiti pojam ideologije/ideološkog, opterećen raznim značenjima i tumačenjima. Osim toga, glede „odbacivanja čovjeka“, Althusser smatra kako jastvo ne može biti valjano polazište za analizu strukture, budući da je ne samo dio, nego upravo proizvod strukture koju se analizira.

⁴⁸ „Teorijska praksa“ je upravo temeljni pojam Althusserove epistemologije.

⁴⁹ usp. npr. Althusser, 1971 i 1975.

osnaživanju, organizaciji ili osporavanju i napadu na nju.⁵⁰ Ako je situacija s filozofijom takva, i ako mogućnost dolaska do transcendentne, jedne Istine ne postoji, budući da istina varira ovisno o teorijama unutar kojih je i kojima je proizvedena, pitanje ostaje kako su znanosti izuzete iz priče o ideološkoj hegemoniji i kako na osnovu svog neovisnog kategorijalnog aparata dolaze do ne-ideologizirane spoznaje. Naime, Althusser odnos filozofije i znanosti vidi tako da filozofiju ne postavlja ni iznad znanosti, ni neovisno o znanosti, već smatra kako filozofija uvijek stoji na određenom odstojanju imajući za postao intervenciju u polju znanosti. Ta intervencija pak, kako pojašnjava Mišćević (1975: 67), ulazi u prostor znanosti koji nije dokraja znanstven, područje imaginarnog i pseudoznanstvenog, te vuče crtu između onoga što može biti predmetom pojedine znanosti i onoga što je kao ideologijsko tek u širem smislu potencijalno istinito, a u užem smislu epistemološka zapreka znanosti. S te pozicije posao nastavlja teorijska praksa pojedine znanosti, „proizvedeći istinu“ teorijskom preradom. S obzirom na Althusserov stav o filozofiji i takvu ulogu filozofije u znanosti, pitanje se nameće kako znanstvena spoznaja može ostati „efektivno zahvaćanje stvarnosti“ oslobođeno „imaginarnoga“, „ideologijskog“, budući da je isto konstantno uključeno u formativnom (pred-)procesu predmeta znanosti. Stoga se čini opravdana Lyotardova kritika koju spominje Goldstein (2005: 29), u kojoj se on slaže s formalnom autonomijom znanosti u kapitalističkom sustavu, no smatra kako znanost ne odolijeva ideologiji i služi u njezinoj reprodukciji (slično stvari stoje i kod Foucaulta).

Osim određivanja kriterija istinitosti, valjanosti, legitimnosti predmeta i sl., sa stanovišta književne teorije zanimljivo nam je kod Althussera i to što se njegovo poimanje teorijske kritike, kao što primjećuje Mišćević (1975: 42), može svesti na čitanje, i to takvo koje je istovremeno i čitanje tuđih teorijskih tekstova i prepisivanje tih tekstova, odnosno upisivanje u njih. Mišćević razmatranje o tome počinje teoretičarima Tel-Quela, koji su tekstualnu proizvodnju analizirali u tri već ranije navedene opće stavke prakse – pri čemu su prvi stupanj jezik i retoričke funkcije u njemu inkorporirane, drugi stupanj transformacija tih heterogenih označiteljskih elemenata, a treći stupanj konačni tekst kao rezultat prerade. Nastavlja ga pak s Marxovom kritikom klasične političke ekonomije doživljenom kao čitanje njezinih klasika. Međutim, kao što je rečeno, ne radi se o pasivnom čitanju, a dvije su nam stvari kod tog čitanja ovdje osobito zanimljive. Prvo, takvo čitanje ima dvije komponente – u prvoj razmatra vlastito slaganje ili neslaganje s tekstom, dok se u drugoj orijentira na prepoznavanje točaka isklizavanja, diskontinuiteta, praznina i ostalih nehomogenosti teksta kao pseudocjeline. Potraga za uzrocima tih isklizavanja ono je što Althusser naziva simptomalnim ili simptomskim čitanjem⁵¹, Mišćević (1975:43) ga uspoređuje

⁵⁰ usp. Mišćević, 1975: 66 i Goldstein, 2005: 28

⁵¹ usporediti Althusser, 1975: 32

sa psihoanalitičkom potragom za latentnim tekstom, a mi bismo ga još usporedili i s dekonstrukcijskim čitanjem. Drugo, takvo Althusserovo čitanje uvijek prepoznaje subjektu poziciju upisanu u latentni tekst, bez obzira što ju subjekt/tekst u manifestnom dijelu naizgled niječu.⁵² Zaključak je to kompatibilan s poststrukturalističkom tezom o nepostojanju „objektivnog“ teksta, teksta koji nije pisan s nekom fokalizacijskom točkom, koji nije situiran i pozicioniran u vremenu, prostoru i samim time mreži ostalih diskursa. Konačno, ono što valja napomenuti glede te metode čitanja jest da nevidljivo u manifestnom tekstu nije nevidljivo u smislu bivanja izvan obdarenosti nekog individualnog subjekta da vidi. Vidljivost je ovdje, primjećuje i Althusser (1975: 41), pitanje strukturiranosti teorijskog polja neke discipline, pitanje strukturalnih uvjeta. Takav zaključak u potpunosti je kompatibilan s Foucaultovim promatranjem diskursa, baš kao što opisana metoda kritičkog čitanja odaje dvosmjernu interakciju s poststrukturalizmom – očit utjecaj nekih poststrukturalističkih teoretičara, ali i ostvarivanje utjecaja na njih.

Nadalje, kada smo se pozabavili metodom čitanja koja ispod maske ideologije dolazi do latentnog teksta, zanimljivo je osvrnuti se i na Althusserovu generalnu viziju funkcioniranja ideologije. Iako Goldstein (2005: 25) dobro primjećuje kako za Althussera ideologija ne podrazumijeva tek pasivno krivo razumijevanje, pogrešnu svijest društvenog agensa o svojoj ulozi u društvu, teško je složiti se s njim kako ona za njega predstavlja nešto u određenoj mjeri pozitivno. Prije bismo se složili s Mišćevićem (1975: 25), koji Althusserov doživljaj ideologije približava Marxu, Freudu i Nietzscheu, kod kojih se terminima maskiranja, potiskivanja, poricanja, falsificiranja, previđanja jasno naglašava agentativnost privida (nasuprot, npr., Heideggerova „zaborava“), ali i njegova negativnost. S druge strane, važno je i to što Althusser, poput Gramscia prije njega i Foucaulta u isto vrijeme, ideologiju i ideološku produkciju doživljava kao nešto materijalno, utjelovljeno u institucijama. Te institucije analizira u svom ogledu *Ideologija i državni ideološki aparati* (izvorno 1970., ovdje čitano u izdanju iz 2009.), nazivajući ih upravo „državnim ideološkim aparatom“ (dalje: *DIA*), za razliku od tipičnog represivnog državnog aparata koji je instanca kontrole što djeluje rjeđe, kada ideološki aparat zakaže. U *DIA* Althusser (2009: 42) ubraja institucije kao što su obitelj, mediji, religijske organizacije te prije svega obrazovni sustav, a kao funkciju ističe im to da proizvode iluziju humanističkog cjelovitog i neovisnog subjekta, dok zapravo dodjeljuju pojedincu subjektne uloge (omogućuju i provode interpelaciju subjekta ideologijom) i osiguravaju reprodukciju

⁵² Riječ je o još jednoj izravnoj poveznici prema psihoanalizi (usp. Mišćević, 1975: 44). Na tom tragu vrijedi izdvojiti i Lacanovu tvrdnju kako ne postoji metajezik, odnosno jezik koji bi subjekt govora ostavio neupisanim u tekst.

postojećih proizvodnih odnosa, time i distribucije moći.⁵³ Ne moramo posebno ukazati na to kako je taj Althusserov model kompatibilan s Foucaultovim modelom mehanizama kontrole diskursa i njegovim implikacijama. Ono što nam je glede DIA još zanimljivo istaknuti jest suglasna ocjena Sima (2000: 95) i Goldsteina (2005: 26) kako se radi o modelu koji ostavlja malo mjesta bilo kakvoj disidentskoj aktivnosti, budući da Althusserova ideološka interpelacija subjekta podrazumijeva kruti robotski automatizam, a koncept DIA svodi intelektualce na potpurnje moći vladajuće klase. Što se tiče podupiranja vladajuće klase (izvorno Hirstova kritika) – radi se o tome da Althusser poput Gramscia odvaja državnu moć koju provodi vladajući sloj od državnih aparata; prvo je političko pitanje o tome tko je trenutno na vlasti, drugo je strukturalno pitanje reprodukcije sustava. Međutim, kritičari se slažu da i takvo postavljanje stvari malo toga mijenja. No ipak, stav je ovog rada bliže Miščevićevu (1975: 26), koji ne gleda na tako postavljene stvari kao na puki determinizam, već smatra da je prepoznavanje problema u Althusserovoj teoriji, u sprezi s radovima drugih teoretičara poput Lacana, Derridaa i Foucaulta, poziv na praksu usmjerenu oslobađanju od ideologijske svijesti, oslobađanju diskursa od instanci koje ga sputavaju, oslobađanju praksi od nametnutih diskurzivnih normi. Naravno, za razliku od Miščevića kod kojeg očitovanje glede toga nije jasno, mi bismo se ovdje ogradili od bilo kakve perspektive totalnog oslobođenja, zadržavajući se na tome da kritika može podrivati u najmanju ruku barem aktualnu normativnost. Također, činjenica jest da zadržavanje samo na DIA može implicirati situaciju u kojoj manipulirani pojedinci konstantno rade protiv vlastitog najboljeg interesa, što je suviše simplificirano u odnosu na suprotna gledišta Laclaua ili Lyotarda, no Althusser zapravo nigdje ne isključuje različite mogućnosti djelovanja pojedinaca; on se samo bavi institucionalnom aparaturom koja stvara određene okvire njihova djelovanja.

Konačno, uloga DIA u reprodukciji proizvodnih odnosa ukazuje na ponešto izmijenjene odnose baze i nadgradnje u Althusserovoj teoriji u odnosu na klasični marksizam. Rezultat je to Althusserova uvođenja koncepta nadodređenja; koncepta „posuđenog“ iz psihoanalitičke domene koji svoje paralele pronalazi i u lingvistici. Kako Biti (2000: 327) ukazuje, Althusser ga upotrebljava s namjerom oslobađanja marksističkog para baze i nadgradnje jednosmjerne i vulgarne determinacije. Taj pojam prikazuje osnovno proturječje između rada i kapitala neodvojivim od ukupne strukture društvenog tijela što ga određuje, a koje je samo određeno različitim razinama i instancama društvene formacije što ju prožima. Nadodređenje je tako još jedan od ključnih Althusserovih koncepata koji usložnjavaju njegovu sliku odnosa između raznih

⁵³ Više o funkciji DIA vidjeti npr. u Althusser, 2009: 42, 78.

društvenih pojava i svojim se implikacijama približavaju poststrukturalizmu afirmirajući pluralnost, nesimetričnost, neravnotežu, neodlučnost, nesvodljivost razlike, kritiku klasične dijalektike, kritiku totaliteta i negacije, kritiku linearnog shvaćanja povijesti, pristup kritici društva kao čitanju teksta itd. Koncept nadodređenja zahtijevao bi doista složeno razlaganje za koje ovdje, nažalost, nemamo mjesta, no već ga je vrlo iscrpno obavio Mišćević (1975), pokazujući kako je taj koncept, istovremeno možda ključan za naziv „strukturalistički“ dodijeljen Althusserovu marksizmu, uvelike zaslužan i za implikacije koje sežu puno dalje od klasičnog strukturalizma i približavaju se autorima kao što su Derrida ili Laclau⁵⁴. Pojam nadodređenja također je zaslužan i za još jednu (moguću) kontradikciju u Althusserovu djelu, kojom ćemo završiti ovo izlaganje. Naime, ako su neki od do sada izloženih aspekata Althusserova djela približili tog autora poststrukturalizmu (time ga ubrojili i u postmarksiste), on ipak klasičnim marksističkim premisama ostaje vjeran najmanje jednom stvari, a to je klasizam, tj. zadržavanje privilegiranosti klasne podjele u odnosu na sve druge moguće i ontološko privilegiranje radničke klase u ulozi agensa društvene promjene. Druga je stvar donekle upitna, a radi se o ekonomskom determinizmu. Mišćević (1975: 30) o nadodređenju piše kako se „radi o tomu da je uvijek moguće da jedna instanca bude nadodređena onoj koja je, po prvobitnoj razdiobi, određuje: uvijek je moguće da politika igra ulogu dominantnog čimbenika, ili pak ideologija. Ono bitno jest, da je sustav određenja složen, nesimetričan i raščlanjen, artikuliran. Nema niti jedne instance koja bi samostalno i bez nadodređenosti nekom drugom instancom determinirala ostale.“ Pa ipak, Laclau (2001: 98) upozorava na to kako je dekonstrukcijski potencijal nadodređenja ograničen Althusserovim (kontradiktornim?) stavom o determinaciji ekonomijom u krajnjoj instanci. Ma koliko nadodređenje otvaralo prostora povijesnoj kontingenciji, takva *a priori* nužnost postavljena kao validna za svako društvo vuče Althussera ponovno prema klasičnom marksizmu, klasičnoj determiniranosti i onome što je Althusser nazvao „žalosnim ostatkom hegelovstva“.

⁵⁴ usp. npr. Mišćević, 1975: 28

5.3. Između Althussera i Foucaulta – Pierre Macherey

Vidjeli smo do sada kako je Althusser, iako možda više usmjeren prema političkoj ekonomiji, svojim djelom proizveo više kritičkih uvida i metoda zbog kojih je postao nezaobilazno ime u književnoj teoriji. Stoga i danas referiranje književnih teoretičara na Althussera pri razmatranju različitih problema, od ideologije, teksta, pojma i položaja subjekta pa do historije i općenitog temporaliteta, nije rijetkost.⁵⁵ No iako se danas spominje razmjerno rjeđe od samog Althussera, jedan se od njegovih „učenika“ usporedno s Althusserovim radom prihvatio „zadatka“ implementacije Althusserove teorije na polje književnosti. Riječ je, dakako, o francuskom teoretičaru Pierru Machereyu, kojeg smo već spomenuli kao jednog od suautora studije *Kako čitati Kapital?*. Kao što Goldstein (2005: 81) uvodno napominje, iako je Macherey uglavnom ostao zapamćen kao Althusserov „učenik“, njegov teorijski rad nikako se ne može svesti na tu odrednicu i vremenom pokazuje sve veći odmak od klasičnih Althusserovih postavki.

U svom prvom značajnijem djelu, *Teorija književne proizvodnje* (izvorno iz 1966., ovdje citano u izdanju iz 1978.) Macherey se ipak još držao Althusserovih načelnih okvira, iznoseći tvrdnje o privilegiranom statusu književnosti u odnosu na druge diskurse. Budući da je prihvaćao Althusserove postavke o znanosti kao lišenoj ideologijskih primjesa, Goldstein (2005: 82) ukazuje na to kako je smatrao da se književna teorija može svrstati u redove „prave znanosti“ ukoliko rigorozno definira svoj objekt, pažljivo ograniči svoje polje te odlučno demistificira ideologiju. Na tom putu, kako primjećuje i Biti (2000: 301), ometale su ju po Machereyu (1978) tri „zablude“ – empirijska, normativna i interpretativna. Empirijska zabluda odnosi se na neupitno polaganje od „književnog umjetničkog djela“ kao empirijske danosti pri interpretaciji, iako je shvaćanje sve tri odrednice (književnost, umjetnost, djelo) ideologijski uvjetovano kao učinak obrazovanja. Normativna zabluda pak odnosi se na ustrajanje na svođenju divergentne površine djela na neku dubinsku normu, dok se interpretativna zabluda odnosi na zaobilaženje problema iz kojeg je djelo nastalo interpretacijom. Sve tri zablude Macherey izvodi iz (hegelovske) estetike koja umjetnost drži refleksijom zbilje, ne uvažavajući specifičnosti njezina instrumentarija. Iako je okvir u kojem je Macherey razmatrao ove „zablude“ donekle nadiđen u

⁵⁵ Iako smo već upozorili na šire shvaćanje pojma književne teorije, vrijedi napomenuti: ne samo pri proučavanju književnosti! Primjerice, Noel Carroll u svojoj knjizi *Theorizing the Moving Image* (1996: 276) „althusserijansku kritiku“ navodi kao jedan od utjecajnijih pristupa kritici ideologije u filmu.

suvremenoj teoriji, jasno je kako se njegove primjedbe ne mogu potpuno otpisati i kako su svoj značaj zadržale i izvan Althusserova „znanstvenog marksizma“.

Što se pak već spomenutog posebnog položaja književnosti tiče, riječ je o tome da Macherey (na tragu Althussera) književni tekst pozicionira negdje između znanosti i ideologije, tako da on ne otkriva jednostavno kontradikcije koje ideologija od nas skriva u spontanosti svakodnevnice (kako navodi Sim (2000: 95)), nego prerađuje ideološki diskurs, no ne prokazuje ga; „proizvodi nove točke gledišta i nove kontekste, parodira i deformira ideologiju, ukazuje na njezine limite i praznine, no ne prepoznaje ju niti osuđuje“, kako zaključuje Goldstein (2005: 83). Strategija čitanja koju kritičar treba primijeniti stoga je čitanje „protiv struje“, čitanje koje ne prati jednostavno liniju teksta i njegov očigledni sadržaj, nego traga za nekonzistentnostima, prazninama, preskocima, omaškama itd.⁵⁶ Biti (2000: 301) valjano zaključuje kako je tu na djelu isto ono simptomsko čitanje kakvo smo već vidjeli kod Althussera, s istom vrstom „slijepih točaka“ čijim se dovođenjem na vidjelo otkriva latentni tekst koji govori više nego „što je autor pokušao reći“. Sim (2000: 95) će u takvom Machereyevu čitanju prepoznati mogućnost disidentskog djelovanja protiv reprodukcije koju osigurava ideologija, za koju je izjavio kako kod Althussera nedostaje, no nejasno nam je zašto ju nije prepoznao već tamo, s obzirom da je simptomsko čitanje pojam koji se pojavljuje u *Kako čitati Kapital?*. Međutim, problem kojeg priznaje i Macherey jest da se takvo čitanje može očekivati samo od obučениh stručnjaka, dok na „prosječnog čitatelja“ književnost onda prvenstveno djeluje kao ideologija. Ono što je kod Machereya još važno spomenuti jest da pri promišljanju o poznatom pitanju tko prvenstveno uvjetuje značenje – autor, tekst ili čitatelj – poput poststrukturalista u promišljanje uključuje vremenskoprostorni, ali i diskurzivni kontekst, tako da smatra kako se kod stvaranja teksta i njegove recepcije radi o posve odvojenim procesima koji se događaju u drukčijim kontekstima, ali i uvjetovani drukčijim konvencijama.

Nešto kasnije, u zajedničkom tekstu s Balibarom naslovljenom *Literature as an Ideological Form* (1981), Macherey i dalje naglašava kako je romantičarsko poistovjećivanje čitatelja s autorskom perspektivom ili socijalnim kontekstom varljivo, budući da se čitatelji nalaze u drukčijem kontekstu i drukčijim konvencijama, no da djelo i svojim „manjkavostima“ odaje uvjete produkcije, iako kroz tu prizmu izmijenjenih okolnosti. Goldstein (2005: 85) pak naglašava kako se određena korekcija ipak dogodila, a nama je za ovaj kontekst značajna. Naime, Balibar i Macherey i dalje smatraju kako valjano kritičko čitanje djela otvara put prema stvarnosti, ali ta stvarnost koja se zrcali nije više niti objektivna stvarnost pozitivne znanosti, niti

⁵⁶ Goldstein (2005), Ryan (2007) i Webster (1997) nude primjere takvog čitanja na romanima Julesa Vernea i na *Mansfield Parku* Jane Austen. Primjer Julesa Vernea ponuđen je već kod samog Machereya (1978).

djelomična stvarnost manipulativne ideologije, već stvarnost institucionalnog svijeta diskursa, konvencija i oblika. Takav zaključak pokazuje određeni pomak od Althusserovih pozicija prema još izraženije poststrukturalističkim, te snažno podsjeća na Foucaulta i njegov arheološki projekt. Daljnji iskorak u tom smjeru jest i Machereyevo odbacivanje oštrih granica između filozofije i književnosti i bilo kakve hijerarhijske opreke prema kojima bi filozofija trebala imati pravo govoriti istinu o književnosti, a književnost predstavljati sebe kao potisnutu istinu filozofije. U uvodu svojoj knjizi *The Object of Literature* (1995: 4) Macherey piše: „Uvjeti u kojima je ta shema odvajanja ocrтана pokazuju da je susret koji konstituira književnost i filozofiju kao autonomne biti vezane za osobita područja koja ih i određuju i ocrtavaju im granice proizvod povijesti. Taj trenutak proizvodnje korespondira točno određenom trenutku u razvoju filozofskog i književnog stvaralaštva, točno određenom trenutku kad su oba postala predmetnom neovisnih i suprotstavljenih pravila... Je li moguće da je trenutak te podjele sada prošlost?“ Iako Goldstein (2005: 87) takav Machereyev stav uspoređuje prvenstveno s neopragmatistom Rortyem, on jednako tako asocira i na Derridaa⁵⁷ kao jednog od postmarksističkih autora, osobito usporedimo li Machereyevu opasku kako tekstna produkcija isprepliće filozofiju i književnost skupa, dajući jedinstven uvid koji je i oboje i nijedno, s Derridaovim konceptom uopćene tekstovnosti. Goldstein s Derridaom ne povezuje ni Machereyev pojam „istinitih pogrešaka“ u čitanju, iako o tom pojmu piše, a nama se čini kako neodoljivo podsjeća upravo njega. Naime, smatrajući kako realizacija djela u novom kontekstu uvijek stvara nove zanimljive uvide glede sadržaja, ali i diskurzivnog konteksta u kojeg ga se smješta, te uvide Macherey više ne doživljava kao bliske pozitivnom znanju, no smatra kako upravo oni konstituiraju bogatu i vrijednu povijest djela, a s druge strane otkrivaju puno i o čitatelju.⁵⁸

Znatna je, dakle, razlika između Machereyeva stava o kritici teksta u fazi bliskoj Althusseru, i u onoj u kada se dodatno približio poststrukturalizmu. U prvoj fazi teoretičar je simptomskim čitanjem dolazio do čiste istine, a regularni su čitatelji bili ideološki obmanuti, dok u drugoj fazi teoretičar promatra različita čitanja nekog djela i nastoji objasniti koji učinak ona ostavljaju na čitatelje, te kako oni svojim čitanjima konstruiraju ta ista djela. Produktivna aktivnost autora i čitatelja dakle više nije vrijedna kao proizvodnja znanstvenog uvid u stvarnost, nego kao utjecaj na njihov sociohistorijski kontekst. I u slučaju Althusserova pogleda na teoriju i filozofiju bliži je postao onome čemu se Althusser približava u *Lenjinu i filozofiji*, osobito stavci o filozofiji i teoriji kao poprištima borbi (samo što se više ne radi o isključivo klasnoj borbi),

⁵⁷ Derrida odnose između filozofije i književnosti problematizira u *O gramatologiji* (1976).

⁵⁸ Primjerice, dajući pogled na razlike u Hegelovu doživljavanju Spinoze u različitim vremenskim periodima, Macherey smatra da one nisu produkt krivog ili prvog shvaćanja u nekom trenutku, nego jednostavno ilustriraju razvoj i elaboraciju Hegelovog sustava. (usp. Goldstein, 2005: 87)

nego njegovim ranijim postavkama. Zbog toga ga neki kritičari, među kojima i konzervativniji Balibar, oštro kritiziraju, zamjerajući mu čak i priklanjanje „postmodernom pristupu“ i „pripadajućem“ mu liberalizmu. No iako je Macherey doista odbacio stavove o oslobađanju kritikom od svake ideologije i zauzeo gledište po kojemu svaka disciplina, pa tako i književnost i filozofija, funkcionira određena diskurzivnim i institucionalnim okvirom u kojem se nalazi te ga na neki način otkriva u produktivnoj aktivnosti pisaca i čitatelja, književnosti i filozofije, teško bi ga bilo na osnovu toga smatrati liberalnim teoretičarom. Ako je odstupio od klasičnog marksizma dalje nego Althusser, odstupio je prema teoretičarima kao što su Foucault (čiji utjecaj hvali i priznaje) i Derrida, dakle prema onoj poziciji koju smo ovdje odredili i obrazložili kao postmarksističku.

5.4. Diskurs, znanje, moć – Michel Foucault

Za razliku od prethodne dvojice teoretičara kojima smo se bavili, Michel Foucault sebe nikada nije nazivao marksistom. Zapravo, ne samo da se tako nije nazivao, nego se eksplicitno od te odrednice ogradio vrlo jasnom izjavom: „Nikada nisam bio marksist“⁵⁹, ukazujući na to kako je marksizam svoje granice pokazao fenomenom gulaga⁶⁰. Pa ipak, njegovo svrstavanje u kategoriju postmarksističkih teoretičara nipošto nije bezrazložno, niti mu taj Foucaultov stav treba predstavljati prepreku. Kao što Mišćević (1975: 192) ističe, Foucault je inicijalnu izrazitu kritičnost prema Marxu s vremenom toliko ublažio da je se gotovo i odrekao, dok Sim (2000: 105) tvrdi kako je ona zapravo prije svega bila kritika klasične marksističke tradicije, posljedica totalitarističkog marksizma te raznih (po Foucaultu) površnih i neuspjelih revizija marksističke misli, dok je prema Marxu i marksističkim društveno-političkim ciljevima Foucault pokazivao ograničenu, mlaku simpatiju. No kao što smo već napomenuli, pripadanje postmarksističkim teorijama ne određuje se prvenstveno stavom teoretičara prema Marxu i marksizmima, već obilježjima njihovih djela. S te strane gledano, utjecaj Marxa i marksista na Foucaulta, kao i obrnuto, činjenica je koju će rijetki teoretičari nijekati.

Kao što Mišćević (1975: 163) u uvodu svog razmatranja Foucaulta kaže, „Foucaultovo pisanje ne da se svesti na 'misaoni razvitak' i giba se više-manje u teško uhvatljivoj i odredljivoj cik-cak liniji.“ Doista, teško bi bilo s jednom tematskom odrednicom obuhvatiti raspršeno djelo

⁵⁹ Izjavu je citirao kao moto prvog poglavlja svoje studije naslovljene *Foucault* (1985) J. G. Merquior; Foucault se u istoj izjavi pored marksizma „odrekao“ i frejdizma i strukturalizma.

⁶⁰ Foucaultovu studiju gulaga vidjeti u zbirci njegovih intervjua naslovljenoj *Power/Knowledge* (1980: 134).

filozofa i teoretičara za kojeg, primjerice, Merquior (1985: 11) tvrdi kako se radi o jednom od najutjecajnijih mislilaca druge polovice dvadesetog stoljeća i središnjoj figuri francuske filozofije nakon Sartrea. Tim više ovdje nećemo ni nastojati ponuditi sumarni pregled Foucaultova opusa, već ćemo pokušati, kao kod Althussera, prvenstveno istaknuti neka obilježja značajna za njegovo povezivanje s ostalim postmarksističkim teoretičarima, a ta obilježja uglavnom su vezana za dvije domene koje Foucaultov rad stapa – jezik i politiku.

Prva poveznica na koju upozorava većina autora koja se bavila postmarksističkom teorijom upravo je poveznica Foucaulta i Althussera. Veza te dvojice autora jasna je počevši od biografske činjenice Althusserova predavanja Foucaultu pa do međusobnog referenciranja u djelima obojice. No sve da i zanemarimo to, poveznicu između Foucaultove teorije diskursa i Althusserove kritike ideologije i ideološkog aparata teško je ne uočiti, premda se ne radi o identičnim stvarima. Naime, polazišta za epistemološka promišljanja zajednička su obojici; i Foucaultu su po tom pitanju uzori bili Canguilhem, Dumezil i Hyppolite, što je vrlo jasno naglasio u svom čuvenom nastupnom predavanju na College de Franceu⁶¹, zahvalivši im na ključnom utjecaju. Međutim, dok Althusser discipline smješta organizirane unutar nekoliko međusobno nesvodljivih praksi, Foucault ih doživljava kao mrežu međusobno supostavljenih diskursa. Diskurs je, uopće, jedan od temeljnih pojmova Foucaultove teorije, a najlakše ga je opisati jednostavno kao skup (mogućih) izjava/iskaza organiziranih prema određenom principu. Pojmom iskaza Foucault pak želi obuhvatiti rečene stvari u najširem smislu; uključujući i one koje izmiču klasičnoj lingvistici jer ne predstavljaju rečenice, i one koje nisu predmet logike jer ne izriču nikakve sudove. Iskazi „nisu suprotstavljeni svojim korelatima – ili njihovoj odsutnosti – kao što propozicija ima (ili nema) referenta, a imenica označava nekoga (ili nikoga). Oni su vezani za točku referencije koju ne čine 'stvari', 'činjenice', 'stvarnosti' ili 'bića', nego zakoni mogućnosti, pravila postojanja za predmete koji su njima imenovani, označeni ili opisani, za odnose koji su unutar njega potvrđeni ili zanijekani.“ (Foucault, 2002: 103) Odnosno, iskazi nisu „sami po sebi jedinice, nego funkcija koja siječe domenu struktura i mogućih jedinstava, koja ih otkriva, s konkretnim sadržajima, u vremenu i prostoru.“ (isto: 98)

Princip organizacije iskaza u diskurse, kao što napominje Mišćević (1975: 168), nije ni sintaksa, ni formalna koherencija; ne povezuju se ni po gramatičkim kategorijama, logičkim kategorijama (kao korpus doktrine, aksiomatski sustav, ...), niti kategorijama stvaralaštva (autor, djelo, opus) – iskazi se u diskurse organiziraju s obzirom na pravilnost i sustavnost disperzije

⁶¹ Vidjeti u Foucault, 2007: 53

koja se može uočiti glede njihovog odnosa prema mogućim predmetima, imanentnom subjektu te polju pojavljivanja i ponavljanja.⁶²

Takvo određenje diskursa temeljno je uporište shvaćanju Foucaultova rada⁶³, ali i nekih postmarksističkih teoretičara koji su uslijedili nakon njega (osobito Laclaua i Mouffe), a istovremeno predstavlja i prvu razlikovnu točku prema Althusseru. Naime, dok Althusser odvajava znanost (disciplinu kojoj je odgovarajuća teorijska praksa) od političke i ideološke proizvodnje kao povlaštenu kategoriju, Foucaultu znanost predstavlja samo jedan od diskursa, ni po čemu privilegirani u odnosu na druge. S druge strane, Althusserov stav o neovisnosti disciplina koje same proizvode kriterije svoje validnosti, osobito u kombinaciji s implikacijama njegovih kasnijih epistemoloških promišljanja i stavova o filozofiji, nailazi na svoju paralelu kod Foucaulta, koji također discipline smatra (relativno) neovisnim diskursima, a pitanje istinitosti prokazuje kao prikriveni mehanizam kontrole diskursa. S Althusserom se Foucault slaže i glede antihumanističkih postavki, smatrajući Čovjeka relativno recentnom povijesnom inovacijom te odbacujući ideju kartezijanskog subjekta i bilo kakav primat subjekta u odnosu na diskurs.⁶⁴ Za njega, subjekt je proizvod diskursa; svaki diskurs određuje moguće subjektne pozicije, upisuje subjekt u određenu mrežu i ocrtava njegove granice. Svakom načinu proizvodnje iskaza odgovaraju različiti položaj, mjesto i stil. Ti različiti modaliteti „ne upućuju na sintezu, ujedinjujući funkciju jednog subjekta, nego upravo manifestiraju njegovu disperziju.“ (Foucault, 2002: 60)

No dok je kod Althussera subjekt produkt ideološke interpelacije za koju su većim dijelom zaslužni državni ideološki aparati, kod Foucaulta se ne govori o ideologiji u tom vidu. Ako se u Althusserovom (post)marksizmu ideologija shvaćala kao zasebna praksa na relaciji od tipičnog „obmanjivanja“ od strane vladajuće klase do nesvjesnog kao institucionalno uvjetovano nevidljivog, kod Foucaulta ona nije zasebna produkcija, nego je na neki način imanentna svim diskursima (pa tako i znanstvenom). Naime, za Foucaulta, znanje je uvijek neodvojivo od moći, i to ne tako da se radi od dva uzročno-posljedično povezana fenomena u bilo kojem smjeru, nego upravo o dva lica istog novčića. Ako je diskurs „okvirni uvjet nastanka predodžbi, spoznaja, govora, postupaka i oblika društvenosti jedne civilizacije; njezin konstitucijski temelj“ (Biti,

⁶² Foucault to zaključuje odbacujući prethodno četiri „konvencionalnije“ hipoteze – organiziranje s obzirom na referiranje na isti objekt, s obzirom na zajednički stil pri formuliranju izjava, konstantnost ključnih koncepata i povezanost zajedničkom temom (vidjeti Foucault, 2002: 41).

⁶³ Ovdje smo ponudili Foucaultovo određenje diskursa iz *Arheologije znanja*, odnosno ono koje pripada tzv. arheološkoj fazi. To se određenje u kasnijoj fazi ponešto mijenjalo (vidjeti Biti, 2000: 78), no za potrebe ovog rada nije nužno ulaziti u tolike detalje Foucaultova razumijevanja diskursa i dodatno usložnjavati ponuđeno određenje.

⁶⁴ Osim antihumanizma, Foucaulta se i po drugim stajalištima svrstava među najveće kritičare prosvjetiteljskog projekta. To istovremeno može biti i suprotnost u odnosu na marksizam, kao izdanak prosvjetiteljstva, ali i poveznica, usredotočimo li se na marksizme Althussera ili Adorna i Horkheimera.

2000: 78), on je istovremeno i izvorišni prostor moći. Odnosno, kako to preciznije navodi Foucault (2007: 9): „Diskurs nije prosto ono što borbe ili sisteme dominacije prevodi u jezik, nego je on ono za što se i čime se bori. Diskurs je moć koju treba zadobiti.“ Razlog tomu jest specifičnost Foucaultova shvaćanja moći. Naime, ako je u ranijoj fazi Foucault još moć shvaćao represivno, pridajući joj i konotaciju klasično shvaćene ideologije, kasnije odbacuje takav koncept moći i sagledava ju kao produktivan i isključivo relacijski fenomen. Što to znači, objašnjava u intervjuu iz 1976.:

„Kada se učinci moći definiraju uz pomoć represije tada dobivamo čisto pravno poimanje ove iste moći; nju se poistovjećuje sa zakonom koji kaže ne; kao da nadasve ima snagu zabrane. (...) Da nije drugo do li represivna, da nikada ne čini ništa drugo do da kaže ne, mislite li zaista da bi je se slušalo? To što omogućuje da moć vlada, da ju se prihvaća jest dakle jednostavno to što ona ne pritišće samo kao neka snaga koja kaže ne, nego što ustvari prožima tijela, producira stvari, inducira zadovoljstvo, stvara znanje, proizvodi diskurse; treba je smatrati produktivnom mrežom koja prožima čitavo socijalno tijelo mnogo više nego kao negativnu instancu koja ima funkciju da suzbija.“ (Foucault, 1994: 151)

Ukratko, moć se prvenstveno manifestira kao učinak znanja, a znanje se proizvodi od strane moći; prostor ispreplitanja „znanja/moći“ je diskurs. S obzirom na to, moć je kapilarne naravi – ona nije sadržana u jednoj središnjoj točki koja ju posjeduje, nego je razgranata po čitavom društvenom tijelu, i to ne zbog toga što sve obuhvaća, nego zbog toga što se proizvodi u odnosu različitih točaka, što odasvud dolazi.⁶⁵ No budući da ljudi govore stalno i da se njihov diskurs beskonačno množi⁶⁶, da bi stvari funkcionirale nužno je osigurati konstantnu regulaciju i reguliranu reprodukciju diskursa, a time i znanja/moći. Foucault (2007: 8) piše: „u svakom se društvu produkcija diskursa u isti mah kontroliše, selektuje, organizuje i raspodeljuje, i to izvesnim postupcima čija je uloga da ukrote moći i opasnosti diskursa, da ovladaju njegovim nepredvidljivim događajima, da izbegnu njegovu tešku i opasnu materijalnost.“ Ta uloga prema njemu pripada tzv. mehanizmima kontrole diskursa, koje detaljno razrađuje i dijeli u nekoliko skupina ovisno o modusu i mjestu djelovanja – pri čemu to mjesto može biti unutar diskursa, ali i izvan njega.⁶⁷ Uvođenjem djelovanja na diskurs „izvana“ u kasnijim radovima, važno je naglasiti, Foucault je smanjio razinu relativne autonomije koju je diskursima pridavao (što je, na neki način, korak bliže marksističkim postavkama).

Vraćajući se na usporedbu s Althusserom, nekoliko se stvari može uočiti iz do sada izloženog. Iako Foucaultovo shvaćanje odnosa diskursa i znanja/moći odmiče i dalje od

⁶⁵ Pojam kojim se često označava fenomen kapilarnosti moći jest „mikrofizika moći“. Vidjeti više u Foucault, 1994:179.

⁶⁶ Zanimljivo je istaknuti kako Foucault stalno umnažanje „beskonačnog teksta“ često oprimjeruje upravo književnošću.

⁶⁷ Više o mehanizmima kontrole diskursa vidjeti u Foucault, 2007.

Althusserova shvaćanja ideologije, neki aspekti i nisu neusporedivo različiti. Primjerice, Foucaultovi mehanizmi kontrole diskursa neodoljivo podsjećaju na Althusserove DIA, većim dijelom ih i uključujući, s tim da se u Foucaultovu slučaju radi o općenitijim i razrađenijim konceptima. Ideologija, dakle, od Gramscia, preko Althussera do Foucaulta dobiva na svojoj institucionaliziranosti i materijalnosti. Nadalje, upravo ta općenitost i raščlanjenost regulatornih mehanizama, odnosno kapilarnosti moći, još su jedna točka u liniji koja vodi od Gramscia preko Althussera glede odvajanja državne moći (kao moći koju provodi onaj tko je na vlasti) od moći državnih aparata (kao strukturalne činjenice). Naime, kod Foucaulta moć dobiva još općenitiji karakter, što još značajnije umanjuje ulogu središnje državne moći, a aparati reprodukcije diskursa dolaze snažnije u prvi plan. I Gramsciev koncept hegemonije zrcali se u diskursu koji se shvaća kao moć koju valja zadobiti (kao „volja za moć“, nietzscheovski rečeno), budući da borba za kontrolu nad diskursom jest borba za svojevrsan hegemonijski položaj, s obzirom na to da mehanizmi kontrole diskursa ne služe automatizmom vladajućoj klasi.⁶⁸ Privilegiranost klasne pozicije i ekonomski determinizam nestali su (odnosno, kod Foucaulta nisu ni postojali), no nastavljanje određene inicijalno marksističke niti ipak se može uočiti. Osim toga, do sada izložen dio Foucaultova rada ostaje više ili manje potencijalno kompatibilan i s drugim marksističkim teorijskim analizama, praktičnim (prvenstveno političkim) djelovanjima, kao i temelj za razvoj neki drugih disciplina i škola.

Još jedan važan koncept koji valja spomenuti jest koncept episteme koji Foucault uvodi još u svojoj ranijoj fazi (v. Foucault, 2001: xxiii), da bi ga poslije ponešto modificirao, a radi se, kako to Goldstein (2005: 40) pojednostavljeno pojašnjava, o paradigmatu koje su u podlozi disciplina i znanja u određenom trenutku te objašnjavaju njihove veze, ograničenja i kognitivnu snagu. Važno je napomenuti kako se tu ne radi o jedinicama nužno podudarnim konvencionalnim historijskim epohama, niti o hegelovski shvaćenim pogledima na svijet koji realiziraju predeterminirani telos svjetskog duha, niti pak o marksistički shvaćenim sustavima ideologija proizašlim i ovisnim o oblicima proizvodnje. Različite promjene shvaćanja i ponašanja u povijesti ovisne su, prema Foucaultu, upravo o diskurzivno-institucionalnim mijenama koje sa sobom nose izmjene epistema, urušavajući se i bivajući zamijenjene drugima. Razlika između ranijih i kasnijih Foucaultovih radova djelomice se odražava i na tom području, budući da je ranije episteme (kao i diskurse unutar njih) smatrao autonomnim cjelinama unutar kojih se razvijaju discipline koje ih s vremenom potkopavaju, dok je kasnije više pozornosti

⁶⁸ Neki se teoretičari s time, doduše, ne bi složili, smatrajući koncept (ostvarivanja) hegemonije inherentno dinamičnim, a Foucaultovu teoriju diskursa statičnom i determinističkom. O tome nešto više kasnije u radu.

usmjerio i na utjecaj izvandiskurzivne stvarnosti te prihvatio mogućnost i složenijih shema kao što su koegzistencija i ispreplitanje više epistema.

Povezan s konceptom epistema jest i Foucaultov pogled na povijest, kao još jedna dodirna točka s Althusserom. Naime, baš kao i unificirani subjekt, Foucault retrospektivnom iluzijom smatra i povijesni kontinuitet u bilo kojem obliku – bilo da se radi o tradiciji, narativima o napretku, vremenski izrazito protežnim kategorijalnim okvirima, povijesnim i kulturalnim totalizacijama, zatvorenim, zaokruženim sustavima itd.⁶⁹ Namjesto kontinuiteta, Foucault savjetuje traganje za diskontinuitetom, lomom, prekidom, promjenom, razlikom, otvorenosti, smatrajući kako su to ključni trenuci/mjesta na koje se mora usredotočiti historijska analiza, budući da se upravo u odnosu na njih mogu očitati serije događaja/stvari, pravilnosti njihove disperzije, povezanosti, mogućnosti pojavljivanja i ponavljanja itd. Ne radi se doduše o istovjetnom pogledu na povijest kakvog ima Althusser, no i on odbacuje Vrijeme kao jednu postojeću cjelinu nadsvođenu nad cijelom povijesti, homogenost epoha, privilegiranost kontinuiteta, zatvorenost, teleologiju itd.⁷⁰ Također, zanimljivo je da Foucault ne spominje Althussera kao inspirativnog za svoje poglede na povijest, no spominje (uz Nietzschea) Marxa, unatoč tome što taj pogled na povijest, iz kojeg su uklonjeni striktna kauzalnost i dijalektički motor, i nije kompatibilan s Marxovim teleološkim pogledom. Uz to, kao sebi suvremene primjere valjanog pristupa u historiografiji izdvaja neke od historiografa koje bismo, šireći tu odrednicu i na historiju, također mogli nazvati postmarksističkim.

Naposljetku, vrijedilo bi osvrnuti se i na nekoliko kritika koje se s marksističkih ili postmarksističkih pozicija upućuju Foucaultu. Prva od njih tiče se episteme, druga mogućnosti otpora, a treća opreke materijalizam/idealizam. Naime, Sim (2000: 105) Foucaulta predstavlja kao postmarksista koji odbacuje Marxa upravo oslanjajući se na njegovo smještanje Marxa u okvire jedne specifične, devetnaestostoljetne episteme i doživljavanje njega prvenstveno kao povijesne ličnosti. Tome dodaje i Foucaultovo poistovjećivanje Marxa s Ricardom, ponovno upravo na osnovi pripadanja istoj epistemi. Mišćević (1975: 178) pak otpisuje takav tretman Marxa kao nešto privremene naravi, vezano za Foucaultovu raniju fazu, nadiđeno već u *Arheologiji znanja*. U konkretnom slučaju čini se teško izbistriti taj sukob mišljenja, no sigurno je da je sam koncept episteme doista doživio veliku promjenu; od toga da je djelovao kao transcendentna struktura, globalna, fiksna cjelina što prethodi dijakroniji i organizira cjelinu mišljenja, govora i ponašanja epohe, do toga da se smatra tek „lokaliziranim sustavom opisa“,

⁶⁹ Usporediti Foucault, 2002: 15 i 2007: 41.

⁷⁰ Zanimljivo je stav Althussera i Foucaulta o povijesti supostaviti s njihovom kritikom nekih aspekata Hegela – usp. u Foucault, 2002 i Althusser, 1975.

„striktno određenom domenom podložnom promjeni“, determiniran „logikom učestalosti, raspršenja i gustoće“ (isto).

Što se pak otpora tiče – i Sim (2000: 107) i Goldstein (2005: 38) ističu kritiku pesimizma, automatizma, determinizma i suženog prostora za bilo kakvu agentativnu djelatnost u Foucaultovom sustavu diskursa, baš kao i kod Althusserovih DIA. Već kod Althussera pokazali smo da stvari nisu u potpunosti takve, a kod Foucaulta se posebno ne možemo složiti. U *Poretku diskursa* (2007: 45) Foucault jasno ističe dvije metode kojima se može razotkriti djelovanje mehanizama kontrole diskursa – kritiku i genealogiju. Prva je tu da uvede „princip preokretanja: treba pokušati da se obuhvate forme isključivanja, ograničenja, prisvajanja o kojima sam upravo govorio; treba pokazati kako su se formirale, da bi odgovorile na određene potrebe, kako su se promenile i potisnule, kakvu prisilu su efektno vršile, do kog su stepena zaobiđene.“ Druga je pak tu jer „treba ispitati kako su se, preko sistema prisile, protiv njih ili uz njihovu pomoć, formirale serije diskursa; koju ulogu su igrale specifične norme i uslovi pojavljivanja, rasta, promene.“ Nadalje, Foucault (1980: 155) napominje i kako „nema relacije moći bez otpora; potonji je stvarniji i efektivniji budući da se oblikuje točno na mjestu gdje se relacije moći primjenjuju; otpor moći ne mora dolaziti iz nekog drugog izvora da bi bio stvaran, niti je neumoljivo frustriran činjenicom da je sunarodnjak moći.“ Tome konačno vrijedi dodati i Foucaultov (1984: 101) pojam protudiskursa kao strategije otpora „izvrtnjem“ originalnog diskursa. Dakle, ako se kod Althussera optužbi za determinizam mogla suprotstaviti među ostalim metoda simptomskog čitanja, Foucault je prevideo još širi kritički aparat, i s obzirom na to teško ga je pod odrednicom determinista stavljati nasuprot teoretičara kao što su Laclau i Mouffe (što Sim i Goldstein čine). Foucault doista sumnja u efikasnost promjene na razini pojedinačne agentivnosti nekog teoretičara-kritičara, ili pak nekog drugog subjekta, vjerujući da se za stvarnu promjenu uvijek mora mijenjati veći diskurzivni sklop. No to je teško razlog zbog kojeg bi ga bilo opravdano smatrati konzervativnim deterministom, pogotovo s obzirom na to da je njegovo fokusiranje na glasove onih koje su regulatorni mehanizmi isključili iz „validnih“ diskursa poslužilo kao polazište mnogim novim društvenim pokretima i individualnim teorijskim kritikama.

Konačno, Sim (2000: 105) glede nekompatibilnosti marksizma i Foucaulta ističe i ocjenu Foucaultove teorije kao izrazito ne-materijalističke. No ta je ocjena donekle opstojna tek ukoliko se u obzir uzmu neki (i samo neki) aspekti Foucaultova ranijeg rada. S druge strane pak, možemo joj suprotstaviti Foucaultovo inzistiranje na materijalnosti diskursa (usporedivo s Gramsciem i Althusserom), profiliranje tijela kao primarnog sjecišta silnica znanja i moći, te prostora kao uvjeta djelovanja znanja/moći, odnosno nužnog i aktivnog okvira oblikovanja bilo

kakvog individualnog ili kolektivnog identiteta. Neslaganja s klasičnim marksističkim teorijama kod Foucaulta ostaje mnogo, no kritike za potpuni idealizam čine se ipak jednim dijelom neopravdane.

5.5. Hegemonija i radikalna demokracija – Laclau i Mouffe

I dok su Althusser i Foucault teoretičari koje Goldstein (2005) smatra izvorišnima za postmarksističke teorije, u nastavku pregleda usredotočit ćemo se na teoretičarski dvojac kojem središnju ulogu pridaje Sim. Radi se, dakako, o Ernestu Laclauu i Chantal Mouffe, na koje smo se već referirali u kontekstu prve zabilježene upotrebe pojma postmarksizma, a Sim (2000: 12) napominje kako se radi i o njegovim „sjajno paradigmatiskim“ predstavnicima. Iako možda Laclau i Mouffe (kao suautori ili svatko za sebe) nisu tako općepoznata teorijska mjesta kao prethodno fokusirani autori, riječ je o prilično produktivnim i utjecajnim autorima, prvenstveno u domeni političke teorije, stoga ćemo i ovdje kao i drugdje do sada morati napraviti tek mali izbor iz njihovog opusa, zadržavajući se pretežno na već spominjanoj studiji *Hegemony and Socialist Strategy* (2001).

Svoj postmarksistički stav koji objedinjuje dvije varijacije što su ih sami prvi spomenuli – istovremeno *postmarksistički* i *postmarksistički* – autori pokazuju već u uvodu u studiju na više mjesta; od izjave o klasičnoj marksističkoj teoriji koja je dosegla svoju krajnju točku i time slijepu ulicu, ukazivanja na sve veću disparatnost između nje i stvarnosti, napadanja „bunkera ortodoksije“ i „monolitnog transvestita“ marksizam-lenjinizma, pa do afirmativne valorizacije nekih marksističkih teoretičara (npr. austro-marksista i Gramscia) i iskazivanja želje da se Marxova ostavština dekonstrukcijom i transformacijom „spasi“. Već iz toga jasno je da je kritika koju Laclau i Mouffe upućuju klasičnom marksizmu, potaknuta uočavanjem nove društvenopolitičke situacije koja izmiče tradicionalnim marksističkim kategorijama, prvenstveno usmjerena na one iste stavke marksističke ortodoksije koje smo do sada već spominjali kao sporne – oštro odvajanje baze i nadgradnje, ekonomski determinizam, teleološku i mehanicističku viziju povijesti, klasizam i ontološko privilegiranje radničke klase, opsjednutost jedinstvom, univerzalnošću, monolitnim konstrukcijama itd. Pritom oni preuzimaju ponešto i od marksističke teorijske aparature (osobito od Luxemburg i Gramscia), oslanjajući se osim toga uglavnom na poststrukturalističku i psihoanalitičku teoriju (ponajviše Lacana, Derridaa i Foucaulta).

Uočavajući na društvenoj sceni kako „proliferacija borbi samu sebe predstavlja, prije svega, kao 'višak' društvenog *vis-a-vis* racionalnih i organiziranih struktura društva – to jest, društvenog reda“ (Laclau, Mouffe, 2001: 1), Laclau i Mouffe zaključili su kako ti novi oblici socijalnih konflikta u krizu dovode teorijske i političke okvire koji su im do sada nametani. Ne želeći se pomiriti s izborom između, po njima, autoritarnog marksizma s jedne strane i socijaldemokracije kojoj je u naravi održavanje liberalnog kapitalizma s druge strane, kao novi projekt mišljenja društvene organizacije na ljevici nude svoj koncept radikalne demokracije. Pristupajući izgradnji tog novog okvira društvene strategije, Laclau i Mouffe usredotočuju se na promišljanje političkog kao diskurzivne artikulacije, oslanjajući se prvenstveno na preuzet i razrađen Gramsciev koncept hegemonije kao središnju kategoriju političke analize. Prateći prethodno razvoj koncepta hegemonije od ruske socijaldemokracije do Gramscia, kao uvjet hegemonijske veze u svojoj studiji postavljaju to da „*partikularna* društvena snaga poprima reprezentaciju *totaliteta* koji je s njom radikalno nesumjerljiv. Takva forma 'hegemonijske univerzalnosti' jedina je koju politička zajednica može dosegnuti.“ (2001: x) Tom osnovnom postavkom Laclau i Mouffe određuju se nasuprot dviju krajnosti – onih pristupa po kojima univerzalnost u društvenom polju nalazi svoj izravni, hegemonijski neposredovani izraz, što bi odgovaralo pogledu marksističke ortodoksije, te onih u kojima se partikularnosti tek nadodaju jedna na drugu, bez mogućnosti posredovanja i natkriljivanja, kao u nekim postmodernističkim teorijama. Već pri inicijalnoj razradi shvaćanja koncepta hegemonije, autori se oslanjaju na spomenuti poststrukturalistički i psihoanalitički input u svojoj teoriji. Smatrajući prostor političkog diskurzivnim prostorom, od Derridaa preuzimaju zaključke kako svako polje za koje se tradicionalno smatralo da je strukturalno determinirano zapravo prožima neodlučnost. Samim time, hegemonija se može definirati kao „donošenje odluke na neodlučnom terenu“⁷¹. U kombinaciji s time, od Lacana se preuzima koncept prošivnog boda, odnosno „čvorišne točke“ u diskursu Laclaua i Mouffe, u značenju glavnog označitelja – jednog partikularnog elementa koji preuzima univerzalnu strukturirajuću funkciju u nekom diskurzivnom polju (zapravo tako konstituirajući to polje), privremeno zaustavljajući isklizavanje značenja, no bez da je taj upravo taj element zbog nečega sam po sebi predeterminiran za preuzimanje takve funkcije.

Kao što je vidljivo, i kod Laclaua i Mouffe na mjesto klasičnih marksističkih kategorija kao ključan predmet analize dolaze diskurs i odnosi u njemu. No dok je određenje diskursa

⁷¹ Neodlučnost i derridaovski pogled na pitanje znaka i značenja Laclau i Mouffe ne smatraju samo nužnim uvjetom hegemonije, nego i politike kao autonomnog djelovanja uopće. Kada bi društvo bilo stabilna struktura kako ga se često u shematskim sociološkim prikazima predstavlja, prostor za hegemonijsku (re)artikulaciju ne bi postojao.

relativno kompatibilno s Foucaultovim⁷², smjer istraživanja nešto je drukčiji. Laclau i Mouffe većinom zanemaruju institucionalnu determiniranost diskursa, ne bave se njime kao predmetom regulatornih praksi koje discipliniraju i upravljaju tijelima ili društvom, već ga unutar društva, shvaćenog kao mreže procesa u kojem se oblikuju značenja, promatraju kao učvršćivanje značenja unutar pojedinih djelokruga te prostor oblikovanja modernih društvenih identiteta. S obzirom na priznavanje Foucaultova načela pravilnosti disperzije kao mjerila za ocrtavanje granica diskursa, na diskurs gledaju kao na pravilan sklop diferencijalnih pozicija, što u određenoj mjeri implicira nužnost nasuprot optužbama za potpunu slučajnost. Laclau i Mouffe (2001: 106) prihvaćaju i naglašavaju taj aspekt nužnosti, strukturiranosti, pravilnosti diskursa, no ističu kako on nije odraz nikakvih načela u podlozi diskursa, diskursu izvanjskih, nego rezultat unutarnje pravilnosti sustava strukturalnih pozicija. I dok bi bilo kakva determiniranost izvana podrazumijevala fiksiran, zatvoren sustav čijim je čimbenicima⁷³ identitet trajno zadan, Laclau i Mouffe diskurs smatraju sustavom koji je nužno otvoren, nedovršen, nezaokružen i kao takav omogućuje reartikulacije svojih elemenata, budući da u njemu ne postoji nikakav transcendentni označitelj i da je svaka fiksacija značenja samo privremena. To znači da unutar diskursa ne postoji nijedan društveni identitet koji bi bio zaštićen od izvanjskosti diskursa koja bi ga deformirala i priječila pri punom zatvaranju. Takva analiza Laclaua i Mouffe dovodi do zaključka koji je od mnogih njihovih kritičara ocijenjen kao kontroverzan⁷⁴, a to je zaključak da ne postoji *društvo* kao cjelovit i samoodređujući totalitet, odnosno da društvo ne može biti validan objekt diskursa. Naime, ukoliko ne postoji nikakvo osnovno načelo u pozadini čitavog polja razlika, ako je tenzija između unutrašnjosti/izvanjskosti uvijek neodlučna, granica zamagljena, možemo govoriti samo o *društvenom* kao onome što se konstituira na takvom terenu „između“, nikako o društvu kao zaokruženom totalitetu. Takvo razmatranje zapravo do krajnjih implikacija odvlači Althusserova promišljanja o nadodređenju (Sim (2000: 20) to naziva „okretanjem Althussera naglavce“), kod njega obuzdana institucijom određivanja u krajnjoj instanci, stoga Laclau i Mouffe (2001: 111) pišu: „Polje identiteta koji nikad ne uspijevaju biti do kraja fiksirani, polje je nadodređenja.“

⁷² Dva su pojma bitna u definiranju diskursa prema Laclau i Mouffe – artikulacija i sam diskurs. Artikulacija je „svaka praksa koja uspostavlja odnose među elementima tako da se njihov identitet mijenja kao rezultat artikulacijske prakse. Strukturirani totalitet proizveden artikulacijskom praksom nazivamo diskursom.“ (Laclau, Mouffe, 2001: 105). Također, Laclau i Mouffe se s Foucaultom slažu i oko naglašavanja materijalnosti diskursa.

⁷³ Glede diskuzivnih čimbenika, Laclau i Mouffe razlikuju „trenutke“ kao fiksirane čimbenike diskursa i „elemente“ kao relativno slobodne, neartikulirane, potencijalne znakove.

⁷⁴ Koliko je takvo „otpisivanje“ društva izazvalo raznovrsnih, ali nerijetko i prilično promašenih reakcija dobro pokazuje primjer Beilharza (1994: 16), koji glede toga radi neopravdanu usporedbu između Laclaua i Mouffe te Margaret Thatcher.

Nadalje, sve ono što ostaje isključeno izvan diskursa, neartikulirano kao „trenutak“ diskursa, tvori pak višak značenja kojeg Laclau i Mouffe nazivaju „poljem diskurzivnosti“. Taj naziv ukazuje na vezu s diskuzima, koji prema polju diskurzivnosti imaju tek djelomično zatvorene, propusne granice, te se stoga polje diskurzivnosti pokazuje kao „spremnik“ viška značenja koji polisemijom potencijalno subvertira stabilnost diskursa. Zbog tog „preplavlivanja“ diskursa poljem diskurzivnosti, pretvorba slobodnih „elemenata“ u vezane „trenutke“ diskursa nikada ne može biti potpuna, što konstantno stvara i tzv. „prazne označitelje“ koji omogućuju (re)artikulaciju. U takvom kontekstu Laclau i Mouffe pojedince i zajednice vide kao diskurzivne subjekte, odnosno subjektne pozicije, dolazeći i tu u kompatibilan odnos s Foucaultom, pa i Althusserom. Naime, i ovdje se radi o subjektima koji ne postoje kao humanistički, kartezijski, samostalni i cjeloviti, nego su subjektne pozicije uvijek fragmentarne, nezaokružene, uvijek se radi o subjektima manjka, uvjetovanim diskurzivnom okolinom. Subjekt tako stječe svoj identitet diskurzivnim predstavljanjem (poistovjećivanjem s pozicijom u određenom diskursu), no kako je svaki subjekt pozicioniran u različitim diskursima, taj identitet nikada nije ni esencijalan, ni ekskluzivan, ni trajan – on je kontingentan, fragmentiran i decentriran, i kao takav nekompatibilan s bilo kakvim reduktivnim i esencijalističkim pristupom, bilo da je marksistički ili koji drugi. Čak štoviše, s obzirom na višestruko pozicioniranje subjekta, često se događa ono što Laclau i Mouffe (2001: 116) nazivaju „preodređenosti“ – konfliktno pozicioniranje subjekta na sjecištu više sukobljenih diskursa. Nadalje, pojedinačne subjektne pozicije (bilo da govorimo o pojedincima ili skupinama) ulančavaju se s drugima u lance ekvivalencije u odnosu na neku suprotnost, organizirajući tako širi grupni identitet nasuprot isključenih. Upravo lancem ekvivalencije dolazimo i do primarne funkcije hegemonije prema Laclauu i Mouffe. Naime, tamo gdje postojanje nekakvih antagonizama sprječava formiranje lanca ekvivalencije, događa se hegemonijska intervencija koja nadodređivanjem zaobilazi antagonizme, fiksirajući značenje i održavajući lanac ekvivalencije. Dobar primjer je slučaj radničke borbe u *Masovnom štrajku* (2008) Rose Luxemburg o kome smo govorili ranije, gdje posebna okolnost uzrokuje stapanje raznih antagonističkih identiteta u jedan klasni (kao hegemonijsku tvorevinu), s tim što klasni identitet po Laclauu i Mouffe nema nikakav privilegiran status, za razliku od onog kod Luxemburg ili Gramscia. No budući da hegemonija može nastupiti samo u trenucima (re)artikulacije, dakle u trenucima prevrednovanja značenja, Laclau i Mouffe (2001: 134) napominju kako je nužan uvjet hegemonijske veze postojanje praznih označitelja⁷⁵ koji omogućuju partikularnom predstavljanje općega.

⁷⁵ „Oni su označitelji bez *nužnog* pripojenja bilo kakvom točnom sadržaju, označitelji koji jednostavno imenuju pozitivan obrat iskustva historijskoga ograničenja: 'pravda', nasuprot osjećaju raširene nepravde; 'red' kad su

Kao što napominje i Sim (2000: 21), takav složeni pogled na funkcioniranje polja političkog problematičan je za klasični marksizam s više strana – od isključivanja klase kao privilegirane i neizvedene identitetne kategorije pa do ukidanja bilo kakve jednosmjerne determinacije političkog ekonomijom i zamjene povijesne nužnosti kontingencijom. No projekt Laclaua i Mouffe nije subverzivan samo prema marksističkoj politici, nego i prema liberalnoj. Iako ističu kako im nije želja rušiti liberalnu demokraciju, nego ju radikalizirati i proširiti, Sim s pravom primjećuje kako je „redukcionizam uvjet postojanja i totalitarnih režima i buržajske demokracije, s brisanjem razlika koje karakterizira te socio-političke sustave (svaki na svoj način, svojim osobitim metodama), što konačno vodi do autoritarnog sustava.“ Time se vraćamo na početak ovog razmatranja, na alternativu koju Laclau i Mouffe nude – radikalnu demokraciju. Naime ovako shvaćen koncept hegemonijske veze i artikulacije, smatraju oni, mogao bi omogućiti puno efikasnije ujedinjavanje progresivnih društvenih snaga nego inzistiranje na tradicionalnim marksističkim kategorijama u koje se aktualna društvena stvarnost, osobito tzv. novi društveni pokreti, ne da uklopiti. Projekt radikalne demokracije, prema Laclau i Mouffe, mogao bi okupiti u lanac ekvivalencije što širu koaliciju novih društvenih pokreta koji bi jednim nehijerarhijskim, pregovaranim, decentriranim hegemonijskim blokom mogli artikulirati političku platformu velike inkluzivnosti. Za razliku od izrazito homogenih velikih lanaca ekvivalencije koji nastaju u iznimnim (najčešće ratnim ili izrazito represivnim) okolnostima, takav lanac koji bi okupio vrlo različite subjekte nužno bi bio nestabilniji, i samim time otvoreniji afirmaciji vrlo pluralnih interesa te isključujući prema manjem broju subjektivnih pozicija. No i općenito, vizija društvenog kao nestabilnog, radikalno otvorenog prostora u trajnoj igri preoznačavanja prema Laclau i Mouffe daleko je demokratskija i suvremenim uvjetima prilagođenija nego različite vizije zatvorenih, zaokruženih, stabilnih, cjelovitih sustava koji nasilnom stabilizacijom značenja vode i do trajne isključenosti drugoga, do diskriminacije pojedinih interesa i totalitarizma.

Nekih negativnih kritika ovog modela upućenih s marksističke strane uglavnom smo se već dotakli u poglavlju o odnosima postmarksizma i marksizma, stoga ih ovdje nećemo ponavljati, nego ćemo radije istaknuti jednu drugu. Naime, koliko god vizija radikalne demokracije Laclaua i Mouffe bila dobro elaborirana i primamljiva, spasonosni lanac ekvivalencije koalicije raznih novih društvenih pokreta ostaje problem. Ne samo da je posrijedi prilično utopistička vizija, budući da su međusobni antagonizmi između raznih novih društvenih pokreta potencijalno preveliki za demokratskije hegemonijsko nadsvođivanje, da oni svi nemaju

ljudi suočeni poopćenom društvenom dezorganizacijom; 'solidarnost' u situaciji u kojoj prevladava protudruštveni samointeres i tako dalje.“ (Laclau, 2007: 185)

jednake mogućnosti reartikulacije elemenata, da bi krajnja afirmacija razlike mogla jednako tako biti upaljač sektaških sukoba ili put u čisti politički pragmatizam, koliko i put do radikalne demokracije, nego već i sama jedna vizija takve široke koalicije koja se antagonizira protiv neke zajedničke opreke u sebi sadrži klicu istog onog esencijalizma i univerzalizma koji se kritizira kod marksističke vizije radničke klase kao privilegiranog i univerzalnog spasitelja čovječanstva.⁷⁶

5.6. Marx kao sablast – Jacques Derrida

Ako se jedan od poststrukturalističkih utjecaja u tekstu Laclaua i Mouffe može ocijeniti kao primjetno naglašeniji od ostalih, onda je to svakako onaj Jacquesa Derridaa. Nekima se to može učiniti iznenađujuće, budući da se u različitim pregledima filozofije i/ili književne teorije Derridaa rijetko dovodi u vezu s politikom, osobito tako izravno s političkom teorijom. Još manje se Derridaovo ime u nekim širim krugovima ima običaj povezivati s marksizmom na ovaj ili onaj način – Derrida se najčešće određuje jednostavno kao pokretač dekonstrukcije (u najbolju ruku još uz to i poststrukturalist), a dekonstrukcija kao svijet za sebe. Pa ipak, takvo je doživljavanje stvari zapravo vrlo uskog pogleda, budući da dekonstrukcija, promisli li se o njoj iole bolje, nužno ima političke i etičke implikacije i u onim paradigmatiskim Derridaovim primjerima njezine uporabe, i gdje god se drugdje kao teorijski instrument usmjeri. Iz prošlog smo poglavlja jasno vidjeli kako su Derridaova promišljanja o znaku i značenju imala ključnu ulogu u osmišljavanju i elaboraciji koncepta radikalne demokracije kod Laclaua i Mouffe, a oni nisu izolirani primjer takve primjene. No dok te činjenice ne bi trebale biti iznenađujuće, pomalo iznenađujuće može biti gledište samog Derridaa o dekonstrukciji, koje izlaže u svojoj knjizi *Sablasi Marxa* (2002). Tamo Derrida, govoreći o odnosu dekonstrukcije prema Marxu, utvrđuje kako dekonstrukcija „nikad nije bila ništa više marksistička nego nemarksistička, iako vjerna određenom duhu marksizma, barem jednom od njih, jer to nikada nećemo ponoviti dovoljno puta, postoji više od *jednoga* i oni su heterogeni.“ (Derrida, 2002: 100) Svrstavanje dekonstrukcije u strategije „vjerne duhu marksizma“ vjerojatno isprva zvuči vrlo neobično, iako u kontekstu Derridaove knjige dobiva uvjerljivu elaboraciju, no sasvim sigurno automatski povratno svrstava i Derridaa među postmarksiste, budući da time on sam jasno uspostavlja odnos

⁷⁶ Odnos, ili čak „doziranje“ univerzalnog i partikularnog veliki je problem u promišljanjima te vrste. Laclau je tom problemu posvetio dosta prostora u svom daljnjem radu, čuvena je i rasprava između njega, Butler i Žižeka po tom pitanju (vidi: Butler, Laclau, Žižek, 2007), a samo za ilustraciju možemo spomenuti i dijametralno suprotni stav Agnes Heller (1983: 201), po kojoj je uvjet za radikalnu demokraciju upravo potpuna neosjetljivost za partikularno.

prema Marxu i marksizmu, i to na način kakav bi teško bio prihvatljiv nekome iz redova marksističke ortodoksije.

No ovdje se nećemo baviti odnosima dekonstrukcije i marksizma, već upravo spomenutim Derridaovim tekstom u kojem, u svom stilu i sasvim očekivano, izlaže vrlo osebujan i u svakom slučaju neortodoksan pristup Marxovu naslijeđu. *Sablasti Marxa* (2002) ne možemo, doduše, ubrojiti u postmarksističke teorijske studije nalik onima kakvim smo se bavili u prošlim poglavljima – riječ je o Derridaovoj refleksiji prvobitno iznesenoj u formi predavanja na temu *Whither Marxism? (Kamo [ide] marksizam?)*, kojoj s obzirom na formu ne manjka sustavnosti, no ipak nije riječ o sustavnoj razradi nekog posebnog teorijskog pristupa. Ostaje li Derridaov postmarksizam onda ograničen na jedan tekst, ili se ta odrednica može proširiti i šire, diskutabilno je (primjerice, unatoč tome što sam Derrida kaže, teško nam je dekonstrukciju općenito, samu po sebi kao strategiju čitanja, smatrati (post)marksističkom), no u tu diskusiju ovdje nećemo ulaziti. Neki od pregleda postmarksističkih teorija na koje smo se do sada oslanjali (npr. Simov, Goldsteinov i Beilharzov) Derridaa navode među predstavnicima, no u usporedbi s ostalima odvajaju mu prilično malo pozornosti i mjesta. U *Sablastima Marxa* Derrida zauzima generalno ambivalentnu poziciju koja s obzirom na njegove autorske navade ne bi trebala čuditi, no ipak povremeno iznenađuje. Naime, kao što Sim (2000: 38) primjećuje, za teoretičara čije su politička deklariranja uglavnom naginjala prema prikrivanju i zaobilaženju pitanja, vrlo je neobično i neočekivano pročitati tako otvorenu pohvalu Marxu i njegovom naslijeđu. Pa ipak, unatoč neskrivenim simpatijama u pohvali, Derrida (2002: 27) izjavljuje kako pripada onim teoretičarima „koji su se odista suprotstavljali stvarnom 'marksizmu' ili 'komunizmu'“, te dodaje: „Ono što je sigurno to je da ja nisam marksist.“ (114) Ukoliko nijedna od tih izjava ne isključuje i pripadnost postmarksizmu, tada je Derridaovo samoodređenje kompatibilno s našim određenjem, budući da, koliko god odavao počast Marxu, njegovo izlaganje u očima tradicionalnih marksista ima tendenciju biti shvaćeno kao ikonoklazam.

Prva stavka Derridaova pristupa (2002: 14) koja se može okarakterizirati postmarksističkom jest njegovo inzistiranje na tome da doživljavanje Marxa (i marksizma) danas kao sablasti (u množini!) nužno podrazumijeva to da postoji više od jednog Marxa – Marx u množini, ili pak manje od jednog Marxa – disperzirani Marx.⁷⁷ Takav poziv na nužno pluralnu interpretaciju, slobodno kombiniranje s drugim teorijskim tekstovima i protivljenje postojanju

⁷⁷ S jedne strane, takav je stav kompatibilan s Laclau i Mouffe, koji su smatrali pluralnost marksizma upravo razlogom zbog kojeg je opstao tako dugo kao utjecajan, te njegovim prirodnim stanjem koje je ortodoksija samo nastojala prikriti. S druge strane, radi se ujedno i o pristupu identitetu u najširem smislu koji podsjeća na Deleuzea, za kojeg mnoštvo uvijek ima primaran status u odnosu na jednoga, bilo da se promatra kao „više jednoga“ ili na razini „dijelova jednoga“.

bilo kakvog privilegiranog načina ili okvira čitanja Marxa i marksizama u suprotnosti je sa stavovima klasične marksističke tradicije, u kojoj se sloboda interpretacije tog stupnja ne bi shvatila kao nešto validno. Pogotovo ako se tome doda još i Derridaovo (2002: 26) nazivanje svih instanci koje su u okvirima tradicionalnog marksizma preuzimale zadaću „čuvanja“ ortodoksije „strojem za proizvodnju dogmi“.

Nadalje, zanimljivo je Derridaovo suprotstavljanje trijumfalizmu iz bilo kojeg pravca, koje ga ostavlja između klasičnih marksista s jedne strane te pobornika (neo)liberalne demokracije s druge strane, suprotstavljenog i jednima i drugima. Naime, s jedne strane on izjavljuje kako se marksizam smatrao u krizi i u njegovoj teorijskoj mladosti, kako su krize marksizma nešto što se opetovano ponavlja i kako se stoga pitanje „Kamo (ide) marksizam?“ ne postavlja samo danas, nego je odjekivalo konstantno i ranije. Takvo Derridaovo viđenje povijesti marksizma, punog kriza i neodlučnosti, vjerojatno je problematična tvrdnja za svakog tko je marksističku teoriju prihvaćao kao znanstveno objašnjenje povijesti lišeno prostora neodlučnosti i skepticizma, no za njega predstavlja, kako primjećuje Sim (2000: 116), tek dokaz o „dobro utvrđenoj“ žudnji za pluralnim marksizmom nasuprot „totalitarne, komunističke varijante“. Ta sklonost pluralnom po Derridau svoj korijen ima već kod samog Marxa te on poziva da se „vodi računa o onome što Marx i Engels sami kažu o vlastitom mogućem 'starenju' i historičnosti koja je apsolutno neuništiva.“ (Derrida, 2002: 25) No ako je marksizam doista stalno u krizi i potrebit revizije, to ne znači da liberalna demokracija ima razloga trijumfirati. Znatan dio svoga teksta Derrida stoga posvećuje „obračunu“ s Fukuyaminom (1994) verzijom narativa o kraju povijesti, u kojoj on trijumfalnim tonom, u gotovo evanđeoskom stilu, slavi dolazak i pobjedu „najboljeg od mogućih“ sustava. Ukazujući na posvud prisutne slabe točke Fukuyamina teksta, u kojem je liberalna demokracija malo efektivna prisutnost, a malo ideal obećane zemlje, o tome piše:

„Jer treba uzviknuti, u trenutku kad se neki usuđuju neo-evangelizirati u ime ideala liberalne demokracije koja se konačno ostvaruje kao ideal ljudske povijesti: nikada u povijesti zemlje i čovječanstva nasilje, nejednakost, društvena isključenost, glad, pa dakle i ekonomska opresija nisu pogađali toliko ljudskih bića. Umjesto da pjevamo o dolasku ideala liberalne demokracije i kapitalističkog tržišta u euforiji kraja povijesti, umjesto da slavimo kraj ideologija i kraj velikih emancipatorskih diskursa, nemojmo nikada zanemariti tu makroskopsku očiglednost bezbrojnih pojedinačnih patnji...“ (Derrida, 2002: 110)

Narativ o kraju povijesti s toga je po Derridau manjkav, promašen i uvijek zakasnio; doista se možda može govoriti o kraju jednog, teleološkog koncepta povijesti, no ne o Fukuyaminu kraju antagonizama i ostvarenju obećane zemlje. Stoga u svom stilu savjetuje – na kraj povijesti možda je najbolje zakasniti. Zanimljiva je uz to i njegova opaska kako je liberalni narativ o kraju povijesti danas postao hegemonijski diskurs, no kako se paradoksalno upravo u toj hegemoniji potvrđuje Marxova neumrlost – hegemonija ujedno znači i represiju, a ono što se potiskuje jest

sablasi Marxa, za koju se pobornici liberalnog kapitalizma i dalje boje da je tren do materijalizacije.

Kritikom Fukuyaminog trijumfalnog proglašenja kraja povijesti Derrida ulazi u raspravu o povijesti općenito, dodajući time još jednu poveznicu s ostalim postmarksističkim teoretičarima. Već samim konceptom sablasti, koja se pojavljivanjem uvijek (već) vraća, ukazujući u sadašnjem trenutku istovremeno na prošlost i budućnost, on odbacuje linearno-kauzalnu viziju povijesnog tijeka, a posebno naglašeno odbacuje i determinizam bilo kakve vrste. Inzistirajući da „nikakav napredak spoznaje ne može zasititi otvorenost koja ne smije imati ništa zajedničko sa znanjem“, Derrida (2002: 53) zahtijeva otvorenost prema heterogenosti mogućnosti kao „jedinoj šansi afirmirane ili prije re-afirmirane budućnosti“. Na tragu otvorenosti prema budućnosti on vuče i razdjelnu crtu, ma kako teško odredivu i zamagljenu, između eshatologije i teleologije – odbacujući potonju kao nešto neuklopivo u svoju teoriju, no afirmirajući prvu kao mesijansku krajnost, kao *eshaton*, koji kao krajnje neodlučna, sablasna mogućnost u svakom trenutku može značiti novi lom povijesti.

Zaokupljajući se konceptom sablasti Derrida razrađuje i pojam *hauntologije*⁷⁸, kao suprotstavljene ontologiji, objedinjujući u njemu svoje dekonstruktivno preispitivanje nekoliko temeljnih binarnih opreka kao što su prisutnost-odsutnost, materija-nematerija, bitak-nebitak, prošlost-sadašnjost, sadašnjost-budućnost itd., zajedno s nekim drugim svojim dobro poznatim konceptima kao što su trag ili iterabilnost, sve skupa odlično oprimjerivo konceptom sablasti. No osim što prikazuje Marxa kao sablast, Derrida razmatra i Marxa opsjednutog sablastima, gledajući u tome s jedne strane i njegovu ingenioznost anticipiranja i uočavanja nečega što drugi nisu vidjeli, no s druge strane mu zamjerajući nastojanje da, prihvaćajući metafiziku prisutnosti, povuče oštru granicu između stvarnog i ne-stvarnog i odagna sablasti.

Konačno, u mnoštvu drugih zanimljivih uvida koje Derrida nudi u svojim *Sablastima*, morat ćemo tek napomenuti još nekoliko. Primjerice, važno je istaknuti da, pozivajući na vjernost „duhu Marxa“ radije nego konkretnim marksizmima, Derrida konstantno ističe i etičku obvezu kao važnu dimenziju, za razliku od drugih teorera kojima smo se ovdje bavili, a koji pitanje etičkog nisu toliko eksplicitno naglašavali. Nadalje, na tragu te obveze, Derrida poziva na tzv. „Novu internacionalu“, kao svojevrsni pandan radikalno demokratskoj koaliciji Laclaua i Mouffe ili pak Negrijevu i Hardtovu mnoštvu, a protutežu proliferaciji nepravde, opresije i isključenja u suvremenom svijetu. Naposljetku, razmatrajući koji je dio Marxova naslijeđa najvrjedniji, Derrida se odlučuje upravo za tu mesijansku dimenziju, sličnu eshatološkim

⁷⁸ Hrvatski je prijevod *ukletologija*, no za razliku od izvornog *hauntologie* ili engleskog *hauntology*, u njemu se gubi gotovo-homofoničnost u odnosu na pojam ontologije.

religijama, pišući: „U tom je pogledu komunizam uvijek bio i ostat će sablastan, on uvijek tek treba doći i razlikuje se, kao i sama demokracija, od svake žive sadašnjosti kao punina prisutnosti prema sebi, kao totalitet prisutnosti koja je zaista identična samoj sebi... Fantom nikada ne umire, on uvijek tek treba doći i vratiti se.“ (Derrida, 2002: 127) Nasuprot Beilharzu (1994: 114) koji poziva na odbacivanje upravo te mesijanske slike Marxa, Derrida ju, dakle, profilira kao garanciju stalne *differance* koja s jedne strane doduše sprječava puninu ostvarenja ciljanih projekata, no s druge strane upravo tim sprječavanjem osigurava stalnu otvorenost, dinamičnost i inkluzivnost, na isti način na koji je to osiguravala (Derridaova) neodlučnost kod Laclaua i Mouffe.

5.7. Razlika, produktivna žudnja i shizoanaliza – Gilles Deleuze

Još jedan od autora koji se ponekad ne povezuje izravno s marksizmom, no s teoretičarima kojima smo se do sada bavili dijeli velik broj dodirnih točaka, jest francuski filozof Gilles Deleuze. Iako ga, primjerice, Goldstein (2005) u svojem pregledu gotovo i ne spominje, njegova veza s postmarksističkim teorijama nije posve neprepoznata, pa ga tako primjerice Sim (2000) spominje u poglavlju o dodirnim točkama postmodernističkih teorija i postmarksizma (zajedno s Derridaom, Lyotardom i Baudrillardom), dok mu Mišćević (1975) posvećuje velik prostor kao jednom od trojice filozofa na čijem radu oprimjeruje dodir marksizma i poststrukturalizma. Ipak, općeniti pregledi često će previdjeti marksističku komponentu u Deleuzeovu radu, te ga se tako nerijetko susreće svrstanog u kategorije postmodernističke ili psihoanalitičke teorije, s tek implicitno prisutnom vezom prema Marxu. No Deleuzea s marksističkim naslijeđem čak ne vežu samo utjecaji i reference uočljive u njegovu djelu, nego i izravni angažman. Naime, osim što se politički radikalizirao šezdesetih godina, što je uvelike utjecalo i na njegov teorijski rad, svoje kapitalno dvotomno djelo *Kapitalizam i shizofrenija* (originalno objavljeno 1972. i 1980., ovdje čitano u izdanju iz 1983.)⁷⁹ objavio je u suradnji s Felixom Guattariem, politički vrlo aktivnim, militantnim francuskim trockističkim antipsihijatom i teoretičarom. Sve to rezultiralo je djelom koje nastoji „izgraditi teoriju emancipacije, s ujedinjenim naporima (politizirane) antipsihijatrije i (antipsihijatrijske) teorije revolucije“ (Mišćević, 1975: 136), spajajući kritiku kapitalizma, psihoanalize i marksizma.

⁷⁹ *Kapitalizam i shizofrenija* jest koautorsko djelo Deleuzea i Guattaria, no ovdje ćemo radi jednostavnosti neke teze iz tog djela navoditi naprosto kao Deleuzeove. Sličnu situaciju već smo imali kod Althussera i djela *Kako čitati Kapital?*; namjera nije umanjiti značaj koautora, nego pojednostaviti navođenje.

Ovdje ćemo se zadržati pregledno tek na nekoliko aspekata toga djela, povezujući ih s ostalim do sada proučenim autorima.

U klasifikacijama nekih autora⁸⁰ Deleuzea će se pronaći određenog i kao „filozofa razlike“, često u istoj okolini koja je već spomenuta (Derrida, Lyotard, Baudrillard). Takvo određenje ne čudi, budući da je Deleuzeovo mišljenje bilo koje od temeljnih tema njegovog opusa doista u znatnoj mjeri obilježeno mišljenjem i afirmiranjem razlike. Nije neobično povežemo li ga na toj osnovi s Derridaom, no u kontekstu postmarksističkih teorija zanimljivo je da mišljenje razlike Deleuzea spaja i s klasičnom marksizmu bližim Althusserom. Naime, spomenuli smo već kako je Althusserovo proučavanje implikacija nadodređenja tog autora dovelo do kritike negacije i totaliteta, zaokruženosti, simetrije i drugih temeljnih pojmova dijalektičkog mišljenja, ali u neku ruku i velikog dijela zapadne filozofije u cijelosti. Na toj liniji Mišćević (1975: 100) spaja implikacije Althusserova promišljanja nadodređenja s Deleuzeom u ono što zove mišljenjem razlike, tvrdeći kako klasična dijalektika podrazumijeva simetričan odnos bitka i nebitka, izjednačavanje bitka i istok, a negativitet gleda kao proizvodnu snagu. Deleuze pak razlici daje apsolutan primat nad identitetom na više razina, te za njega, a i Althussera, negacija je tek „nivelacija razlike, razlika viđena odozdo, iz žablje perspektive.“ Nasuprot tome, gledano odozgo, razlika je afirmacija, potvrda različitog u njegovoj navlastitosti. Poput kasnog Althussera i drugih poststrukturalista, Deleuzeova filozofija zapravo generalno odbacuje jednostavne pojmove pozitiviteta i negativiteta, smatrajući kako opstoje samo različite afirmacije, njihova borba i slaganje. Mišljenje se stoga ne shvaća hegelovski kao negativitet, nego kao afirmacija (jedne) razlike i afirmacija razlika. Jedna od stavki koje povezuju Deleuzea s Foucaultom i Derridaom, među ostalim, jest i to što je kod sve trojice autora privilegirano mjesto povratka razlike u filozofiju (nakon filozofa kao što su Spinoza i Nietzsche) upravo tekst i tekstna/jezična produkcija. Tekst i jezik, naime, ne poznaju negativitete – samo čistu razliku.

Osobitost promatranja razlike kod Deleuzea u odnosu na konstitutivnu razliku kako se ona misli u klasičnoj de Saussureovoj lingvistici i najčešće na drugim mjestima jest to što razlika kao temelj identiteta kod njega nije (samo) razlika prema drugome, nego prvenstveno razlika prema sebi. Nadalje, pitanje razlike Deleuzea povezuje s drugim temeljnim pitanjem – pitanjem vremena, te tako dolazi do formule koju posebno ističe Mišćević (1975: 115): „Treba misliti u jednom dahu razliku i ponavljanje.“ To, dakako, vrijedi i za identitet i upravo za identitet, budući da je mehaničko ponavljanje bez razlike „mrtvi identitet“. Povezivo je to s Derridaovim konceptom iterabilnosti pri promišljanju znaka – nužno svojstvo znaka jest ponavljanje, bez

⁸⁰ Tako ga, npr., određuje i Mišćević (1975), a pod istom odrednicom nalazi se i kod Guttinga (2001).

moгуćnosti ponavljanja znak nije znak, no kako je svako ponavljanje novi otklon i promjena konteksta, svaki se znak ponavljanjem razlikuje. Deleuzeovo shvaćanje subjekta zbog toga je također vrlo specifično, premda kompatibilno s drugim poststrukturalističkim teoretičarima. Naime, kao i kod ostalih, nema više ni traga kartezijskom, humanističkom, neovisnom subjektu, namjesto kojeg se javlja subjekt kao mnoštvo u nekoliko različitih vidova. Naime, Deleuze se, ovisno o problemima koje misli, fokusira na predusubjektna mnoštva, subjekte kao zbroj predusubjektnih mnoštava ili pak subjekte kao skupine. Mišćević (1975: 138) piše: „Teorija subjekta postaje teorija skupine. Granica između predindividualnog mnoštva subjektiviteta i skupina 'subjekata' postaje time fluidna i sve manje važna, isto tako nestaje razlike između individualnog i socijalnog tijela: korpus znanja isto je tako Corpus kao i 'moje' tijelo.“ Koliko god osobit pogled to predstavljalo – djelomične paralele mogu se povući na raznim mjestima s raznim teoretičarima; od Foucaulta pa do Laclaua i Mouffe, no zato je svaka kompatibilnost s esencijalističkim pogledom na identitet onemogućena.

U svojoj studiji *Razlika i značenje* (1994: 70) na tragu tih promišljanja Deleuze nastoji izložiti model sinteze vremena koji bi mu poslužio kao okvir za promišljanje drugih problematika, među ostalim i problematike opće povijesti. Ne ulazeći u svu složenost njegovog modela, možemo samo reći da namjesto linearnog (često teleološkog) tijeka vremena ili pravilnog kružnog dijalektičkog tijeka – oboje karakteristično za klasični marksizam – Deleuzeovo viđenje vremena uključuje složenije oblike koji se daju svesti na tri sukcesivne sinteze, od kojih posljednja razara prve dvije. Tako prva sinteza proizvodi jednostavno cikličko vrijeme, mehanička ponavljanja, i pripada predusubjektnim jedinicama; druga sinteza polazi od tih iskonskih pluralnih ponavljanja i sažima ih kao prošlost u sadašnjosti, te ih beskonačnom ravnom crtom projicira u budućnost, a pripada jastvu u svom odnosu prema objektu žudnje; dok treća sinteza misli tu beskonačnost ravne crte kao zakrivljenu spiralu vraćanja/ponavljanja različitog, a pripada narcisističkom Ja koje interiorizira rascjep subjekta i objekta.

Osim takve koncepcije vremena, i Deleuzeova koncepcija opće povijesti (razvijena u *Anti-Edipu*, v. Deleuze; Guattari, 1984) doista je osobito mjesto u radu ovog autora. Ono što Deleuzea povezuje sa ostalim postmarksističkim teoretičarima glede odnosa prema povijesti, osobito s Foucaultom i Laclauom, donekle Althusserom, jest to da povijest ne doživljava kao veliki kontinuitet vremena povezan kauzalnim, determiniranim linijama. On piše: „Prije svega, opća povijest jest povijest kontingencije, ne povijest nužnosti. Puknuća i ograničenja, ne kontinuiteta. Jer, velike su slučajnosti bile nužne i nevjerojatni susreti, koji su se mogli dogoditi drugdje, prije, ili nikako nigdje, da bi tokovi izbjegli kodiranje...“ Takvu opću povijest Deleuze zamišlja načelno razdijeljenu u tri faze. Prva je faza divljaštvo, društvo koje se dugo isključivalo

iz povijesnosti, a vezano je za ono što on naziva „megastrojem zemlje“. Jedinstvo skupine u tom razdoblju ne pretpostavlja „osobu“ kao pripadnika skupine; teritorijalno vezana za zemlju čitava je zajednica jedno tijelo, a svaki je organ javan, kodiran kolektivnom funkcijom ili značenjem. Dodjeljivanje značenja i funkcije u tom periodu pripada teritorijalnom stroju, a na mjesto razmjene kao primarne veze sustava (kako je to mislio Levi-Strauss), Deleuze stavlja nesimetričan odnos duga, dara itd. Razmjena i trgovina zabranjene su unutar zajednice jer otvaraju slobodne tijekove, ruše veze i ugrožavaju stroj. Druga je faza tzv. faza barbarstva ili pak državnog stroja. Riječ je prototipno o društvu despotskih monarhija, no ključna obilježja prostiru se i puno šire kroz povijest; radi se o shematskom tipu, ne o konkretnoj povijesnoj pojavi. Državni stroj nastaje nadodređivanjem teritorijalnih strojeva vladajućom linijom koda koju uvodi vladar, despot, suveren, onaj koji uređuje i raspoređuje smisao. Društveno polje cijepa se na vladara i podanike, a funkcije podanika više nisu imanentne polju, nego nadodređene od vladara. U toj fazi pismo zamjenjuje govor kao dominantno, a društveni stroj reproducira se na jezičnoj razini, sa suverenom kao fiksatorom značenja. Konačno, treća je faza faza kapitalizma, koja negira sva pretkapitalistička društva, dekodira njihove kodove i razara spona. Kompatibilno je to s poznatom Marxovom usporedbom „trganja svetog vela“ s društvenih odnosa. No istovremeno s oslobađanjem i deteritorijalizacijom, kapitalizam reteritorijalizira, ponovno zarobljava tijekove žudnje novim, umjetnim teritorijima – obitelji, religijom, novim staleškim organizacijama, radnom okolinom..., i to tako da se za njega može reći da je „definiran okrutnošću koja nema svoju paralelu u primitivnim sustavima okrutnosti, terorom koji nema paralele u despotskim režimima terora.“ (Deleuze, 1983: 373)

Tijekovi koje se teritorijalizira ili reteritorijalizira u Deleuzeovu modelu opće povijesti tijekovi su žudnje. Za razliku od klasične psihoanalize, Deleuze žudnju ne smatra negativnim fenomenom, žudnjom zbog manjka, nego upravo iskonski pozitivnim, produktivnim fenomenom (riječ je o shvaćanju donekle bliskom Lyotardu). Prema njemu, tijela su *žudeći strojevi*⁸¹ (v. Deleuze, 1983: xvii), a njihovu slobodnu i kreativnu proizvodnju sputavaju prethodno opisani mehanizmi teritorijalizacije. Nasuprot vremenski zadnjem režimu teritorijalizacije, kapitalizmu, Deleuze kao paradigmu oslobođenja uzima koncept shizofrenije, kao primjer oslobođenja od svih mehanizama teritorijalizacije i svih spona slobodnog nesvjesnog, čiste proizvodnje žudnje. Psihoanalizu, kao jedno od primarnih sredstava represije koje u kapitalizmu žudnju zarobljava u

⁸¹ Dva pojma, „tijelo“ i „stroj“, također se shvaćaju vrlo osobito u Deleuzeovim tekstovima. Tijela su za njega i molarne i molekularne jedinice – i cjeline, i mnoštva, a odnose se na najrazličitije označene, funkcionirajući kao opća kategorija Deleuzeove povijesti. Stroj pak ima izuzetno pozitivnu konotaciju produktivnosti, lišenu svake negativnosti otuđenosti i puke mehaniziranosti, što Mišćević (1975: 147) donekle povezuje i s Marxovim stavom o tehnici.

edipovskom trokutu, zato želi zamijeniti shizoanalizom kao novim projektom. Takvo opredjeljenje smatra „anti-edipalnim“, što znači i „anti-ego i anti-homo, svjesno napadajući sve reduktivne psihoanalitičke i političke analize koje ostaju zatočene u sferi totalnosti i jedinstva, sve kako bi se oslobodilo mnoštvo žudnje od smrtonosnog i neurotičnog edipovskog jarma.“ (Deleuze, 1983: xx) Takvo totalno oslobođenje i odbacivanje strukture⁸² nužno je zbog fantastične moći reteritorijalizacije koju ima novi sustav, a zbog koje svaki parcijalni pokušaj oslobađanja tijekom žudnje nužno završava ili u restauriranju kapitalizma, ili u arhaiziranju društva novim despotskim strojem, kao što je to bio staljinizam.⁸³ Kao što Sim (2000: 113) primjećuje, iako Deleuze tvrdi kako nema namjeru konstruirati novi sustav politike, njegovo djelo doista poziva na novo mišljenje politike, koje se svojim karakteristikama, kako se iz izloženog moglo vidjeti, sasvim sigurno može smatrati postmarksističkim.

5.8. (post)Marksizam u doba imperija i mnoštva – Negri i Hardt

Budući da smo ovaj pregled nekolicine predstavnika postmarksističkih teorija otvorili teoretičarom čija je pripadnost tim teorijama po mišljenju nekih autora sporna, sličnim ćemo ga primjerom i zatvoriti. Naime, ako je Althusserova pripadnost postmarksističkom korpusu bila upitna jer se radi o teoretičaru koji sebe određuje kao marksista i kojeg se uobičajeno određuje kao marksista, te je trebalo odlučiti je li njegov dodir s poststrukturalizmom, psihoanalizom i drugim ne-klasično-marksističkim utjecajima dovoljan da bismo ga ubrojili i u tu kategoriju, jednak se znak pitanja javlja i kada govorimo o Antoniu Negriu i Michaelu Hardtu. Naime, za razliku od Hardta, kojem je teško bezrezervno pridati marksističku oznaku, Antonio Negri marksistički je filozof i teoretičar koji je u marksističkim okvirima djelovao više desetljeća. No iako je njegov diskurs nerijetko i ranije bio obilježen čitanjem Marxa kroz prizmu drugih klasika europske filozofske tradicije, suautorsko djelovanje s Hardtom, čija su dva najpoznatija produkta studije *Imperij* (originalno izdan 2000., ovdje čitan u izdanju iz 2003.) i *Mnoštvo* (originalno izdano 2004., ovdje čitano u izdanju iz 2009.), u svakom slučaju čini odmak od klasičnog marksizma, a prema postmarksističkim teorijama.

⁸² Naglašavanje potrebe eliminiranja hijerarhije dobro ilustrira njihov model „rizoma“ namjesto hijerarhijskih drvolikih struktura. Radi se o organizaciji mnoštva točaka koje su svaka povezana sa svakom, nehijerarhijski, anarhično, isprepletano.

⁸³ Deleuze to karakterizira kao padanje revolucionarnog zanosa nazad u ruke Edipu, i to u ovom slučaju „Marxu-ocu, Lenjinu-ocu, Brežnjevu-ocu...“

O tom odmaku nije se mogao izjasniti Sim (2000); s obzirom na raniji datum nastanka njegove studije o postmarksističkim teorijama, logično je da Negria i Hardta kao autore ranije navedenih djela ni ne spominje. S druge strane, Goldstein (2005) i Therborn (2009) u svojim pregledima odvajaju nešto mjesta za njih, no obojica unatoč tome to djelo smatraju (neo)marksističkim. Goldstein (2009: 109) ga naziva „jednim od najuspješnijih marksističkih djela desetljeća“ koje prihvaća neke poststrukturalističke postavke, dok Therborn (2009: 75) piše kako se radi o „utjecajnom neomarksističkom pothvatu“. Već smo naglasili kako je granica između neomarksizma i postmarksizma vrlo teško određiva i zamagljena, stoga se ovdje nećemo u potpunosti složiti s ocjenom te dvojice autora i odlučit ćemo se ubrojiti Negria i Hardta kao autore dvaju spomenutih djela dijelom u postmarksističke teoretičare, odnosno barem ih postaviti na samu fluidnu granicu. Naime, iako se sasvim sigurno ne radi o prototipnim postmarksističkim teoretičarima i iako pojedini elementi u njihovom tekstu upućuju na to kako su nastojali ostati vjerni nekim temeljnim marksističkim postavkama kako bi izbjegli takvu karakterizaciju, čini nam se da se između njih i ostalih postmarksističkih teoretičara može povući dovoljan broj paralela koje bi opravdale takvu odluku. Nastojat ćemo se ovdje osvrnuti na neke.

Već sami naslovni pojmovi Hardta i Negria, *Imperij* i *Mnoštvo*, pokušaj su prilagođavanja klasičnog marksističkog teorijskog aparata novim okolnostima u kojima on, prema autorima, više nije dostatan. Takvo priznanje specifičnih novih okolnosti u kojima se moraju iznaći sasvim novi modeli teorijskog opisa, a onda i praktičnog djelovanja, već je u startu suprotstavljeno onim gledištima koja klasičnu marksističku teoriju smatraju univerzalno vrijedećim okvirom sposobnim obuhvatiti stvarnost bilo kojeg povijesnog trenutka. Novi okolnosni okvir, dakako, jest globalizirani svijet koji se pokazuje ambivalentnim prostorom, jer se u njemu „prvi put ukazuje mogućnost demokracije na globalnoj razini“, ali ona istovremeno nikada nije bila toliko ugrožena globalnim ratom koji „poprima opći karakter, gušeći sav društveni život i namećući svoj politički poredak. Demokracija se stoga čini nepovratno izgubljenom, zakopanom duboko ispod oružja i sigurnosnih režima našeg stalnog stanja sukoba.“ (Hardt, Negri, 2009: 11) Inače, oba naslovna pojma svoje korijene imaju kod Spinoze, čiji je utjecaj uobičajeno vidljiv u Negrievim radovima, što je još jedna poveznica s drugim postmarksističkim teoretičarima.

Pojam Imperija, kako primjećuje Goldstein (2005: 109), označava odbacivanje Lenjinove tvrdnje kako je imperijalizam zadnji stadij kapitalizma, kao i Marxova uvjerenja da će globalno tržište čuvati suverenitet građanskih nacionalnih država. Naime, Imperij se, kao novi globalni poredak, više ne može pojmiti pod vidom imperijalizma kakvog su provodile moderne sile, a koji se temeljio na suverenosti nacionalne države. Imperij je „mrežna moć, novi oblik

suverenosti, i ona kao primarne elemente, odnosno čvorove, ima dominantne nacionalne države, nadnacionalne institucije, velike kapitalističke korporacije i druge sile... Dakako, nisu sva središta moći jednaka... no unatoč nejednakostima moraju surađivati ne bi li stvorila i održala trenutni globalni poredak, sa svim njegovim unutarnjim podjelama i hijerarhijama.“ (Hardt, Negri, 2009: 12) Shvaćanje imperija nije kompatibilno ni s pojmom unilateralizma, ni multilateralizma, ono se ne svodi na opoziciji proamerikanizma ili antiamerikanizma; Imperij je mreža koja izlazi iz tradicionalnih okvira shvaćanja međunarodnih relacija i kao takva ne oslanja se više na teritorij i nacionalni suverenitet kao temeljne jedinice, čak niti kad je u pitanju država moćna kao SAD. Ključ za održavanje Imperija nisu samo složene unutarnje veze i hijerarhije, nego i stanje permanentnog rata. S obzirom na brisanje nacionalnih suvereniteta, i ratovi koji se vode imaju sve manje karakter sukoba između jasno razgraničenih entiteta; oni su sukob protiv apstraktnog, sukob opravdan apstraktnim⁸⁴, no sukob koji ima vrlo konkretne posljedice po svjetsko pučanstvo. Kao što je uočio još i Beilharz (1994: 102), građanski ratovi sve više zamjenjuju međunarodne ratove, s tim što unutar modela Imperija zapravo svaki rat funkcionira kao građanski rat, jer u tom vidu Imperiju ništa nije izvanjsko. Rat tako postaje „primarnim organizacijskim načelom društva, a politika tek jednim od njegovih sredstava ili obliča. Ono što se onda građanskim mirom, zapravo, okončava jest samo jedan oblik rata, a otvara se prostor drugom.“ (Hardt, Negri, 2009: 28) Odnosno, povezujući Imperij s Foucaultom, rat postaje režimom biomoći – njime se kao sredstvom ili opravdanjem kontroliraju, usmjeravaju, produciraju i reproduciraju svi aspekti društvenog života. Imperij je izvrstan primjer kapilarnosti moći o kojoj smo govorili kod Foucaulta, a različitim mjerama zaštite sigurnosti⁸⁵ sve više postaje i panoptikon.

No kao druga strana medalje Imperija i njegova „živa alternativa“ javlja se pak, po Hardtu i Negriju, Mnoštvo; „otvorena i ekspanzivna mreža u kojoj se sve razlike mogu slobodno i ravnopravno iskazati, mreža koja nudi sredstva susretanja kako bismo mogli raditi i živjeti zajedno“ (Hardt, Negri, 2009: 13), obilježena zajedničkom proizvodnjom i žudnjom za demokracijom. Mnoštvo nije narod, jer ne predstavlja jedinstvo stanovništva okupljenog oko zajedničkog identiteta – ono se sastoji od bezbrojnih unutarnjih razlika koje se ne mogu svesti na jedan identitet. Mnoštvo nije masa, jer masu ne tvore različiti društveni subjekti; u masi se sve boje pretapaju u sivo, dok je Mnoštvo „šaroliko, poput Josipova čudesnog ogrtača“ (isto) te u

⁸⁴ Različiti prazni označitelji koriste se za označavanje protivnika i opravdanje rata. Jedan od najčešće spominjanih jesu npr. „terorizam“ i „ljudska prava“. Na tragu toga je i zaključak Hardta i Negria (2009: 24) kako u održavanju i usmjeravanju stanja permanentnog rata pomažu i međunarodne pravne institucije, što je zaključak sličan ocjeni međunarodnih pravnih institucija u Derridaovim *Sablastima Marxa* (2002).

⁸⁵ Hardt i Negri (2009: 35) kao jedan od vidljivih simptoma Imperija naglašavaju upravo pomak ratne doktrine s „obrane“ na „sigurnost“ – dok jedno zahtjeva neprijateljsku akciju za reakciju, drugo djeluje stalno i „preventivno“.

njemu sve društvene razlike ostaju različite. Naposljetku, Mnoštvo nije ni radnička klasa, jer je radnička klasa za njega preekskluzivan pojam, dok Mnoštvo karakterizira inkluzivnost i ono je potencijalno sazdano od svih različitih figura društvene proizvodnje. No što onda točno jest Mnoštvo? Pored svih tih negativnih odrednica, ponovno ne dolazimo do jasne definicije. Takva nam situacija, doduše, u ovom radu nije ni najmanje neobična ili nova, budući da se cijeli rad bavi prilično neodlučnim poljem u neodlučnim teorijskim okvirima, no u ovom slučaju čini se kako odrednice Mnoštva nisu samo neodlučne u smislu dinamičnosti, izmicanja i nejasnih rubova, nego i u smislu postojanja određenih unutarnjih kontradikcija pri određivanju. A s obzirom na to da je upravo Mnoštvo središnji pojam Hardtova i Negrieva teorijskog modela, ujedno i pojam koji najviše odaje poststrukturalistički utjecaj, razjašnjavanje (ili nemogućnost istog) shvaćanja Mnoštva može biti ključno pri približavanju ili udaljavanju Hardta i Negria u odnosu na postmarksističke teorije s jedne strane i (neo)marksističke s druge.

Naime, već smo naveli kako Hardt i Negri odbacuju određivanje Mnoštva kao klasične radničke klase, što je logično i očekivano. No iz njihovog opisa nije jasno odbacuju li ga odrediti i kao nekakav suvremeni pandan radničkoj klasi, dok eksplicitno navode kako ga smatraju klasnom kategorijom pišući: „Mnoštvo je klasni pojam.“ (Hardt, Negri, 2009: 107) Ipak, za razliku od marksističke ortodoksije, koja klasu smatra prvenstveno ekonomski determiniranom i unaprijed danom kategorijom, Hardt i Negri klasu smatraju političkim pojmom u najširem smislu, određujući ju jednostavno kao definiranu zajedničkom borbom. Formacija zajedničkog identiteta u procesu borbe nešto je što smo spominjali još kod Luxemburg, a zatim doradeno kod Laclaua i Mouffe, no u slučaju Mnoštva Hardta i Negria razlika je to što se zajedništvo očito ne ostvaruje simboličkim, hegemonijskim nadodređivanjem, nego je ono „stvarno“. Opisujući ustrojstvo Mnoštva, Hardt i Negri oslanjaju se uvelike na Derridaa i Deleuzea, i to povremeno do radikalnih razmjera – ono je rizomatična, decentralizirana, ahijerarhijska tvorevina koju karakterizira slobodna i kreativna proizvodnja, a granice su mu dinamične i propusne, bez jasnog određenja unutarnjeg i vanjskog. Pa ipak, iako se okretanjem Deleuzeu možda nastojalo izbjeći pitanje pojedinačnog identiteta članova Mnoštva, ono ostaje ponajveći problem. Naime, Hardt i Negri (2009: 104) pišu: „Mnoštvo se sastoji od skupa *singularnosti* – a pod singularnošću tu mislimo društveni subjekt čije se razlika ne može svesti na istost, razlika koja ostaje različita.“. Istovremeno dodaju: „Međutim, iako mnoštvo ostaje mnogostruko, ono nije fragmentirano, anarhično ili nekoherentno... Mnoštvo označava aktivni društveni subjekt, koji djeluje na temelju onoga što singularnosti dijele kao zajedničko.“ Pitanje se, dakle, nameće – kako je bez hegemonijskog nadodređivanja, a uz pretpostavku pluralnih subjekata, moguće postići homogenu koaliciju za demokraciju koja se kreće prema zajedničkom interesu? Može li se jedan

interes izlučiti kao zajednički beskonačno širokom skupu subjektivnih pozicija, pogotovo ukoliko se u obzir uzme i mogućnost višestrukog pozicioniranja subjekata, time i konfliktne preodređenosti. Vjeruju li Hardt i Negri u postojanje interesa koji je sam po sebi univerzalan u odnosu na sve parcijalne identifikacije subjekata, ili implicitno ipak računaju na nužnost hegemonijske veze, koja im se pak ne uklapa u idiličnu sliku? Raspravu te vrste vođenu između Žižeka i Laclaua, o univerzalnosti i partikularnosti, autori su lakonski otpisali kao „slijepu ulicu“ (Hardt, Negri, 2009: 352), no nama se za ocjenu njihovog modela ipak ne čine nevažna. Naime, prihvaćanje neke vrste hegemonijskog modela značilo bi prilično jasno svrstavanje u postmarksistički tabor, dok esencijalističko viđenje Mnoštva kao automatski povezanog univerzalnim Ciljem koji zatamljava sve partikularne razlike i antagonizme podsjeća na novi, postmoderni oblik klasizma, nalik onom marksističke ortodoksije.

Nadalje, i samo odbacivanje ekonomske determinacije donekle je upitno, budući da se Mnoštvo u bitnoj mjeri kod Hardta i Negria određuje svojom „biopolitičkom proizvodnjom“ (još jedna poveznica s Foucaultom, ali i Baudrillardom). Iako ta proizvodnja „ne uključuje samo proizvodnju materijalnih dobara u strogo ekonomskom smislu, nego zadire i proizvodi sve aspekte društvenog života – ekonomskog, kulturnog i političkog“ (Hardt, Negri, 2009: 15), ona je ipak primarno ekonomski pojam.⁸⁶ Uz „biopolitičku proizvodnju“, spomenuli smo, Mnoštvo je još ključno određeno svojom težnjom demokraciji (kao primjer se ističu razni suvremeni masovni pokreti), no kako se tu radi o onome što bi Laclau i Mouffe nazvali praznim označiteljem kojeg različite subjektivne pozicije unutar pretpostavljenog Mnoštva mogu hegemonizirati, jedina stabilnija odrednica zapravo ostaje pretežno ekonomska.

Povremeno se stoga čini kako su Hardt i Negri široke ruke prihvatili poststrukturalistički utjecaj oblikujući svoj model, no nisu ga imali želju odvesti do krajnjih konsekvenci.⁸⁷ Upravo zato kod njih uočavamo više idealizacije, pa i utopizma, nego kod nekih drugih postmarksističkih teoretičara kojima smo se u ovom radu bavili, s tim da taj „višak utopizma“ nije ono neodređeno mesijansko što ga hvali Derrida, već je istovremeno i višak esencijalizma i transcendentizma kakav se može prepoznati i kod nekih aspekata klasične marksističke teorije. S postmarksističke strane gledano, to su slabije točke inače vrlo intrigantne analize odnosa u suvremenom svijetu; s marksističke strane stvari vjerojatno stoje drukčije. Pitanje s početka ostaje – s koje strane na tu dvojicu autora valja primarno gledati?

⁸⁶ Naime iz marksističke perspektive, i klasična materijalna proizvodnja zadirala je u i proizvodila kulturne i političke aspekte života. Ukoliko su se promijenili tek modus i omjer, to svedeno nije sasvim novi fenomen. O kolikoj se (ne)sumjerljivosti radi – ostaje nejasno.

⁸⁷ Još jedan u nizu primjera može biti i sam Imperij. Naime, ostavlja se dojam kako je Imperij sveobuhvatna mreža moći, kojoj je sve unutrašnje. S druge strane se kod definiranja Mnoštva prihvaća Derridaovo odbacivanje stroge opreke unutrašnjeg/vanjskog, dakle i mogućnosti apsolutne unutrašnjosti/vanjskosti.

5.9. Ostali predstavnici

Već smo se na više mjesta ogradili od mogućnosti temeljitog obuhvaćanja predstavnika postmarksističkih teorija, objašnjavajući kako je izbor koji radimo manje ili više proizvoljan; oslonjen na određene implicitne kriterije, no ti kriteriji se ni po čemu ne mogu privilegirati u odnosu na druge potencijalne. Stoga je izvan ovog pregleda predstavnika postmarksističkih teorija ostalo mnogo paradigmatičkih i još više rubnih predstavnika koje bi svakako vrijedilo analizirati kada bi propozicije rada to dopuštale. Ovdje ćemo nabrojiti samo neke, da se ne stekne dojam kako ih se govoreći o postmarksističkim teorijama nema u vidu. Primjerice, postmarksističkim teorijama svakako pripada niz feminističkih teoretičarki, od kojih primarno možemo izdvojiti Judith Butler, koju kao predstavnicu spominje i analizira Goldstein (2005). Nadalje, rubnu zonu postmarksističkih teorija na kojoj se smjestio Althusser (s Macherayem) svakako bi valjalo proširiti analizom djela Etienna Balibara, kao jednog od istaknutijih Althusserovih učenika. Drugi rub, na kojem smo završili pregled baveći se Hardtom i Negriem, svakako bi valjalo proširiti i razmatranjem Žižekova opusa, budući da se radi o filozofu i teoretičaru koji s jedne strane nipošto nije klasičan marksist, a s druge nerijetko dobiva i takve ocjene kao što su „lenjinist“. Uz Žižeka svakako treba dodati i Badioua, unatoč tome što ga npr. Goldstein smatra prije kritičarom postmarksističkih pozicija. Sličnu ambivalentnost, samo na drugi način, pokazuje i Jameson, kojeg u ovom radu jesmo spominjali kao kritičara postmarksizma i postmodernizma, no nismo ga stigli sagledati kao potencijalnog predstavnika. Među postmarksističke teoretičare svakako valja ubrojiti i Lyotarda i Baudrillarda. Premda se, osobito u slučaju Lyotarda, radi o teoretičarima koji su postali žučni kritičari marksizma, njihovo djelo nedvojbeno je obilježeno i marksističkom niti. Zatim, tu je i Zygmunt Bauman, kojeg marginalno spominju i Goldstein i Sim, no koji zaslužuje više nego marginalnu poziciju u kontekstu postmarksističkih teorija. Također, predstavnikom postmarksizma možemo smatrati i Giorgia Agambena, na kojeg se, primjerice, Hardt i Negri obilno referiraju. Konačno, tu su i razni teoretičari kulturalnih studija: Stuart Hall, Tony Bennett, John Frow i brojni drugi. Naravno, to su tek paradigmatički predstavnici, „poznata“, „kapitalna“ imena. Manje poznatih autora vjerojatno je beskonačno mnogo. Naposljetku, osim pojedinačnih autora, značajan je i doprinos časopisa koji su svojom uređivačkom politikom omogućivali ili čak poticali razvoj postmarksističkih teorija; od više njih ovdje ćemo izdvojiti *Rethinking Marxism* i *Marxism Today*.

Čak i ovo taksativno nabranje sasvim je sigurno izostavilo još neka značajna imena, no postmarksističke teorije nisu kruta i konačna kategorija da bi se i moglo dogoditi drukčije. Stoga

ćemo ovim popisom zaključiti pregled predstavnika, imajući na umu kako već i on predstavlja vrlo bogat materijal za daljnje opširnije studije.

6. Kamo postmarksizam?

Prije nego zaključimo ovo razmatranje pojma postmarksističkih teorija, posvetit ćemo još malo prostora pitanju o njihovoj perspektivi i mogućnostima koje otvaraju, parafrazirajući naslovom izvorno pitanje *Whiter Marxism?* koje postavlja Derrida u svojim *Sablastima Marxa* (2002). Naime, u svakom od dosadašnjih poglavlja naglasak je prije svega bio stavljen na određivanje i opis postmarksističkih teorija, bez da se mnogo govorilo o njihovim učincima i daljnjoj razvojnoj perspektivi. Nasuprot marksističkih teorija, čija je mogućnost praktične primjene dobro poznata (pa i iskušana) i u široj javnosti, uz to nerijetko i nepravедno ozloglašena – moramo to naglasiti – zbog metonimijskog poistovjećivanja s onim oblicima političke prakse koji su u svojoj podlozi nosili teorijske simplifikacije i devijacije, postmarksističke teorije čine se možda kao korpus „visoke teorije“ koji lebdi nad stvarnosti zarobljen u apstrakcijama, bez ikakve mogućnosti ostvarivanja učinaka. Ipak, takvo viđenje sasvim sigurno nije posve točno, premda isto tako ni u potpunosti pogrešno.

Za početak ćemo obratiti pogled na prvi vid perspektive razvoja postmarksističkih teorija – onaj koji se odnosi na same teorije, ne na njihove učinke izvan teorijskog polja. Kada govorimo o tom vidu, pozitivna perspektiva definitivno je najsigurnija. Naime, svi teoretičari kojima smo se unutar odrednice postmarksističkih teorija bavili, kao i oni koje smo samo taksativno naveli, i dalje predstavljaju utjecajne točke u suvremenoj književnoj i kulturalnoj teoriji, kao i u drugim humanističkim disciplinama, te o jenjavanju tog utjecaja još nema riječi. Dio spomenutih teoretičara još je živ i stvaralački aktivan, još razvija svoje teorijske pozicije i tako širi domenu unutar koje smo ih pozicionirali. Drugi dio, iako više nije na životu, ostavio je toliko izdašno naslijeđe da se njegovo iscrpljivanje čak ni u nekom, uvjetno rečeno, „prvom valu“ čitanja još ne nazire. Ilustracije radi, u trenutku pisanja ovog rada prošlo je gotovo trideset godina od smrti Michela Foucaulta, više od dvadeset godina od smrti Louisa Althussera, gotovo dvadeset od smrti Gillesa Deleuzea i gotovo deset od smrti Jacquesa Derridaa, a još uvijek je nemoguće zamisliti relevantan pregled suvremene teorije koji bi izostavio ta imena. Antonio Gramsci, kao prethodnik postmarksističkih teorija, umro je, pak, prije gotovo osamdeset godina, da bi do danas doživio nekoliko „valova“ aktualizacije, uključujući i same postmarksističke teorije u užem smislu, te postao jedan od autora s najvećom bibliografijom posvećenom sebi u humanističkim znanostima. Kritike koje su ti autori od početka svog stvaranja do danas preživjeli, također, dopunile su i potakle daljnju razradu njihovog opusa, no ne može se reći da ih je ijedna opravdano prekrižila kao nadiđene. Sve u svemu, i bez novih taksativnih popisa

referenci i imena, jasno je da su postmarksističke teorije i dalje živ i produktivan korpus tekstova koji se razvija u brojnim smjerovima, čak kao vjerojatno jedno od najplodnijih žarišta postmoderne teorijske produkcije, čime predstavljaju dostojan izdanak marksističke misli i njezinog impresivno dugog neprekinutog utjecaja.

Pomaknemo li se s te razine jedan manji korak prema praktičnoj, ostajući ipak i dalje pretežno u akademskom kontekstu, te se usredotočimo na kritički aparat proizašao iz postmarksističkih teorija, situacija također nije ništa lošija. Iako smo već spominjali optužbe nekih marksističkih teoretičara kako postmodernističke teorije generalno, a onda i postmarksističke, razaraju bilo kakve temelje otporu i subverzivnosti prema dominantnom društvenom poretku i njegovom hegemonijskom diskursu, zapadajući u potpunu relativizaciju, iz ovog pregleda dalo se vidjeti kako to nije točno. Naime, gotovo svi autori kojima smo se u ovom radu pozabavili, a i brojni koje smo tek spomenuli, razvijali su, poticali ili prakticirali neku metodu kritike diskursa, ili joj barem položili čvrste temelje, pretežno ju vrlo otvoreno usmjeravajući upravo prema kritici hegemonijskog diskursa, a ne nasumičnoj kritici svega i nihilističkoj relativizaciji. Odsutnost fundamentalizma, esencijalizma, vjere u mogućnost da se spozna objektivna istina i sl. nije dovoljno opravdanje da se postmarksističke teoretičare proglasi etički i politički apatičnima, ili čak reakcionarnima (što su implicirale neke od ocjena). Većina postmarksističkih teoretičara otvoreno pokazuje baš suprotno, a postmarksističke teorije većim su dijelom i imanentno subverzivne. Stoga i na ovom području za postmarksističke teoretičara možemo reći da su do sada razvili i ostavili brojna vrlo efikasna teorijska oruđa za analizu (ali i subverziju i preokretanje) proizvodnje značenja i učinaka tekstova/diskursa u suvremenom društvu. Ta postignuća postmarksističkih teorija, i dalje u razvitku, primjenjuju se u čitavom mnoštvu disciplina i značajan su doprinos humanističkim i društvenim znanostima.

No područje na kojem su učinak i perspektiva postmarksističkih teorija znatno slabiji u odnosu na marksističke teorije ranije jest područje političke prakse. Naime, na tom je području, kritičkim tonom napominje Goldstein (2005: 26), u slučaju marksističke ortodoksije funkcionirala veza između „disciplinirane partije“ koja je „osiguravala 'revolucionarno ostvarenje' doktrine“, pa čak i „nasilno“ uklanjala disidente i otpor. No dok je Goldsteinova ocjena usmjerena prije svega totalitarnim manifestacijama marksizma, i na općenitoj je razini moguće govoriti, kako to Therborn (2009: 54) dobro ilustrira, o trokutu koji je diljem svijeta povezivao marksizam kao filozofiju, kao „povijesnu društvenu znanost“ i kao specifičnu političku praksu. I dok je taj marksistički trokut razbijen krajem dvadesetog stoljeća, što je najbolje preživjela marksistička teorija/filozofija, a najlošije politička praksa, u slučaju postmarksističkih teorija može se reći kako sličan trokut nije ni postojao. Ponovno, različite

kritike i stereotipna viđenja postmarksističkih teorija sugeriraju kako one za djelovanje na tom polju nisu ni bile zainteresirane. Netočnost takvih tvrdnji vidljiva je već i na biografskoj razini većine teoretičara, budući da se velikim dijelom radi o politički aktivnim, čak i prilično radikalnim intelektualcima. Nadalje, njihove teorije mahom predviđaju i ocrtavaju obrise neke idealne političke platforme na izgradnju koje se poziva – bilo da se radi o Althusserovoj viziji djelovanja partije, radikalnodemokratskoj koaliciji Laclaua i Mouffe, Derridaovoj Novoj internacionali, Hardtovom i Negrijevom „receptu“ za djelovanje protiv Imperija, Deleuzeovim i Guattarievim shizoanalitičkim projektima itd.⁸⁸ No očito je nad takvim idejama prevladao problem teorijske složenosti i distanciranosti koju smo spomenuli na početku ovog poglavlja, zbog koje su se postmarksističke teorije, nasuprot marksističkim, pokazale kao razmjerno neefikasno sredstvo političke mobilizacije. Osim složenosti i nepristupačnosti, dijelom je na tu neefikasnost utjecalo i nevjerovanje postmarksističkih teoretičara u avangardističku reprezentaciju kakvu su prihvaćale komunističke partije, pa i sama radikalna demokratičnost i pluralnost koja je, kako su neki kritičari konstantno upozoravali, često prije potencijalni okidač disperzije nego obećanje koherencije.

No ipak, postmarksističke teorije nisu posve bez učinaka na političkom polju. Naime, kako napominje i Goldstein (2005: 13), izgrađujući se jednim velikim dijelom na prepoznavanju izmijenjene stvarnosti u kojem marksistički pojam klase nije mogao obuhvatiti svu postojeću složenost raznih subjekata, postmarksističke teorije pomogle su i poslužile u izgradnji i artikulaciji političkih pozicija tzv. „novih društvenih pokreta“, koji označavaju heterogeni popis skupina organiziranih oko najrazličitijih identitetnih matrica, što danas postaje sve dulji i dulji. Stoga, s obzirom na to da se društvene okolnosti mijenjaju i dalje, te da u njima različiti novi društveni pokreti postaju sve važniji, pa čak i jedini glasni nositelji otpora prema hegemonijskim silnicama, perspektiva postmarksističkih teorija i u širem političkom polju možda ipak nije tako loša kako se to trenutno može činiti.

⁸⁸ Sim (2000: 22) tvrdi kako afirmacija razlike u postmarksističkim teorijama zatvara mogućnost postojanja univerzalnog političkog cilja, čak i takvog kao što je suprotstavljanje kapitalizmu. Ovdje to ne smatramo točnim, budući da su svi postmarksistički teoretičari koje smo analizirali vrlo jasno antikapitalistički pozicionirani, a neki (poput Foucaulta i Deleuzea, npr.) čak smatraju subverzivne prakse koje ne bi smjerale osporavanju čitavog sustava potpuno neefikasnim i beskorisnim. Nadalje, čak i Simov tekst pokazuje neke kontradiktorne stavove po tom pitanju kasnije, a tu tezu, kada ju inicijalno plasira, temelji na tekstu Laclaua i Mouffe, koji pak također, po našem sudu, ne daju opravdanje takvom stavu. Nešto posve drugo je pak problem da je antikapitalizam kao univerzalni zajednički nazivnik zapravo jedan prazni označitelj koji se može upregnuti u različite partikularnije interese.

7. Zaključak

Na samom početku ovog rada naglasili smo kako njime ne očekujemo razriješiti sve otvorene upitnike vezane za postmarksističke teorije, niti to smatramo mogućim. I doista, nakon svega izloženog dosta je upitnika i dalje ostalo otvorenih, dvojbi nerazriješenih, dosta sukobljenih mišljenja neusklađenih; često smo spominjali fluidnost, neodredivost, zamagljene granice. Neodlučan teren na kojem smo nastojali ocrtati temeljni pojam ovog rada ne dopušta uvijek jednoznačne i konačne odgovore. Međutim, vratimo li se na pitanja koja smo u uvodu postavili, na temelju svega do sada izloženog možemo izvesti i neke zaključne odgovore na njih.

Za početak, osvrnemo li se na sve u radu prikazano, jasno je kako pojam postmarksističkih teorija, koji se već neko vrijeme upotrebljava u humanističkim i društvenim znanostima, bez obzira na sve povremene nedosljednosti u uporabi ima svoju funkciju i svoj pripadajući prostor u suvremenoj književnoj teoriji. Osvrćući se na studije u kojima su postmarksističke teorije ranije eksplicitno određivane i istraživane, unatoč različitosti pristupa i pojedinim neslaganjima među njima, ukazali smo na slaganje oko toga gdje valja tražiti i graditi definiciju tog teorijskog korpusa: na spojevima (preformulirane) marksističke teorijske ostavštine s poststrukturalističkim, psihoanalitičkim, novijim feminističkim, rodnim i drugim postmodernističkim teorijama. Uz to, razmatranjem nekoliko različitih općenitih pregleda književne teorije pokazali smo kako se čak i kod autora koji nisu izdvojili postmarksističke teorije kao zasebnu odrednicu potreba i prostor za nju mogu uočiti. Naime, široka uporaba odrednice marksističke kritike, ili pak njezino potpuno izbjegavanje, pokazali su se u tim pregledima nedostatni da učinkovito i precizno pokriju upravo ono teorijsko područje koje pokriva odrednica postmarksističkih teorija, što su neki od autora nastojali premostiti uvođenjem općenitijih i nepreciznijih termina oslonjenih na pojmove kao što su društvo, politika, ideologija i diskurs. Slično se pokazalo i na primjeru hrvatske znanosti o književnosti i filozofije, u kojima pojam postmarksističkih teorija još nije uhvatio korijena, no različite studije usmjerene gore ocrtanom području uglavnom pokazuju ili potrebu za njim, ili napadno ignoriranje. To vidljivo ignoriranje postmarksističkih teorija (ne bavljenje njima unutar neke druge kategorije i drugog pristupa, nego izbjegavanje), i izvan domaće teorije, gdje god je prisutno, uglavnom je pak uvjetovano animozitetom prema jednom od dijelova pojma „postmarksistički“ – bilo onom „post“, među marksistima (primjer reakcija domaćih marksista koje smo razmatrali), bilo „marksistički“, među onima koji Marxa žele pod svaku cijenu izbjeći.

Upravo razmatranjem odnosa između tih dvaju polova pojma postmarksističkih teorija, a potom i nekih reprezentativnih pojedinačnih predstavnika, približili smo se konačno i njihovom definiranju. Na temelju pregleda koji je ovaj rad donio može se dakle zaključiti kako postmarksističke teorije, premda uvijek pluralne i bogate razlikama, predstavljaju jednu osobitu kategoriju koja svojim specifičnim obilježjima, koherentnošću i razlikom u odnosu na druge bliske fenomene opravdava okupljanje pod zajedničkim nazivom. No ta koherentnost nije sasvim prototipna. Naime, pojam „postmarksistička teorija“ ne označava tipičnu teorijsku školu ili pokret, sa svojim osnivačima, ključnim figurama i paradigmatiskim djelima, kojoj se različiti teoretičari pridružuju svjesno prihvaćajući temeljne teorijsko-metodološke postavke. On je s te strane neusporediv s, primjerice, ruskim formalizmom, psihoanalitičkom teorijom, novim kriticizmom ili čak s klasičnom marksističkom i strukturalističkom kritikom, premda posljednje dvije već predstavljaju disperzirane pojmove. Međutim, pojedini postmarksistički teoretičari uobičajeno se ubrajaju u predstavnike nekih od teorijskih škola. Kao što se vidjelo pri analizi predstavnika, postmarksističke teorije ne povezuje ni zajednička metoda ili neka vrsta „intelektualne strategije“, kako je to slučaj s, primjerice, dekonstrukcijom. Ta odrednica ne može se definirati ni određenim „katalogom“ autora, ne (samo) zbog toga što je popis autora nedovršen i sporan, nego zbog toga što isti autori različitim svojim tekstovima mogu pripadati i ne pripadati postmarksističkim teorijama. Ono što povezuje postmarksističke teorije u zajedničku cjelinu prvenstveno su povijesni kontekst iz kojeg su izrasle, njihovo specifično pozicioniranje u odnosu na klasični marksizam s jedne strane i ostale postmodernističke teorije s druge, te određeni broj zajedničkih teorijskih karakteristika, koncepata, zajedničkih tema i problema koje fokusiraju, i kompatibilnih stavova koje glede njih imaju.

Ono što se kroz čitav ovaj rad pokazuje jest da na tako određenu kategoriju postmarksističkih teorija ne valja gledati esencijalistički, s krutim granicama i nabrojanim karakteristikama kao obveznim determinirajućim svojstvima binarne naravi (prisutna ili neprisutna). Radije se pri njezinom shvaćanju valja poslužiti modelom Wittgensteinove kategorije porodične sličnosti⁸⁹, u kojoj se članovi u kategoriju okupljaju s obzirom na dijeljenje zajedničkih osobina s prototipom koje može biti izravno, ili pak u „lancima nasljeđivanja“. Popuna mjesta prototipa uvelike je ovisna o pojedinčevom gledištu; vidjeli smo da je, primjerice, u ovom slučaju za Goldsteina to nekakav idealni imaginarni amalgam Althussera i Foucaulta, dok su za Sima to vrlo konkretno Laclau i Mouffe. Ovaj rad radije će to mjesto prototipa ostaviti upražnjeno, poimajući čitavu proučavanu kategoriju, foucaultovski rečeno,

⁸⁹ Usporediti: Wittgenstein, 1998.

organiziranu u konstelaciju oko te praznine relativno pravilnom disperzijom, povezanu dijeljenjem obilježja obiteljske sličnosti. Stupanj te sličnosti može biti veći ili manji, a rubovi iza kojih ona prestaje nejasni su, no postojeći. Tako shvaćena kategorija može bez nepotrebnih i nezgrapnih poravnavanja i poistovjećivanja obuhvatiti ono što smo analizom u ovom radu pokazali.

Sa aspekta povijesnog konteksta nastajanja, radi se o kontekstu raspršenja modernističkih iluzija, razočaranja klasičnim marksističkim platformama, radikalizacije akademske scene, artikulacije novih društvenih pokreta te tipičnog postmodernističkog skepticizma i averzije prema univerzalnom, totalizirajućem, apsolutnom. Različiti predstavnici, vidjeli smo, više se ili manje „prepuštaju“ određenju tim kontekstom, no svi dijele određenu dozu sličnosti već samom činjenicom da su se u njemu našli. Glede specifičnog pozicioniranja u odnosu na marksizam radi se, kao što se analizom pokazalo, o nezanemarivoj intertekstualnoj komunikaciji s marksističkim teorijama koja predstavlja prijelom i reformulaciju, ali ne i odbacivanje, te o pozicioniranju na neravnom kontinuumu između suvremenog (neo)marksizma s jedne strane i antimarksizma s druge. Ponovno, različiti predstavnici na tom kontinuumu zauzimaju različite pozicije, no ono što ih okuplja zajedno njegove su granice. Što se pak postmodernizma tiče, postmarksističke teorije u svakom slučaju pripadaju kategoriji postmodernističkih teorija u širem smislu (još jedna kategorija porodične sličnosti!), no bitno ih obilježava kritički odmak prema brojnim stereotipnim karakteristikama postmodernizma, osobito na političkom i etičkom polju. Kao što smo vidjeli, neki od postmarksističkih teoretičara iskazuju taj odmak izraženije, kod drugih je manje uočljiv, no uvijek postoji.

Konačno, kada govorimo o zajedničkim teorijskim karakteristikama, konceptima, temama, problemima i stavovima, zaključno ćemo još jednom rekapitulirati neke od njih:

- zamjenjivanje primarnosti istosti primarnošću razlike (umjesto „od jednog mnogo“ – „od mnogih jedno“); afirmacija (nesvodljive) razlike kao ključnog pojma
- odbacivanje klasične dijalektike i pripadajuće negacije te sinteze totaliteta; umjesto toga privilegiranje afirmacije nesvodljivo asimetričnih članova
- odbacivanje totalizacija, apsoluta, pretenzije na univerzalnost
- naglašavanje lomova, puknuća i diskontinuiteta umjesto cjelina i kontinuiteta
- naglašavanje kontingencije umjesto mehanicističke kauzalne determinacije
- odbacivanje humanističkog cjelovitog, samostalnog subjekta – umjesto njega afirmacija diskurzivno konstruiranog, fragmentiranog subjekta

- odbacivanje ontološke privilegiranosti bilo koje instance identiteta – umjesto toga stav da je identitet uvijek višestruk i fluidan
- zaokret jeziku; privilegiranje jezika/govora/teksta kao arhi-modela različitih fenomena, od nesvjesnog pa do društva
- inauguriranje nekog vida kritike diskursa/teksta kao temeljne kritičke metode; nastojanje da se tom kritičkom metodom oslobodi neka vrsta latentnog teksta/isključenog diskursa
- promatranje diskursa kao primarnog polja borbe za moć; naglašavanje performativnosti teksta i diskursa
- zaokret tijelu i prostoru; profiliranje tijela u prostoru kao jednog od primarnih objekata diskurzivnih praksi, sjecišta silnica znanja/moći
- brisanje čvrstih, esencijalnih granica između različitih diskursa; na tom tragu i naglašena interdiskurzivnost/interdisciplinarnost
- afirmacija neovisnosti disciplina i njihovog autonomnog razvijanja kriterija validnosti, umjesto pogleda prema kojem se one izvode iz univerzalnih temelja
- odbacivanje privilegiranog statusa znanosti među ostalim diskursima
- naglašavanje nestabilnosti znaka i značenja
- odbacivanje bilo kakve podjele društva na bazu i nadgradnju te izvođenje nadgradnje iz baze; umjesto toga nadodređenost svake razine ostalim razinama
- uz Marxa, oslanjanje na Spinozu, Nietzschea te Freuda (i Lacana) kao utjecajne uzore, ali i polemiziranje s njima
- ...

Popis, dakako, nije konačan i mogao bi se dopuniti s još zajedničkih osobina na različitim razinama. Ipak, zaustavit ćemo se ovdje, smatrajući kako je u dovoljnoj mjeri obuhvatio značajne niti onoga čime smo se u ovom radu bavili, dovršavajući tako odgovor na temeljna istraživačka pitanja koja smo postavili.

No iako ovdje nećemo nastavljati dalje, neke buduće studije ove tematike svakako bi to trebale učiniti. Prostora je za nastavak istraživanja ove teme mnogo, i on se ne svodi samo na proširivanje popisa autora i djela koja će se sagledati, već bi se valjalo pozabaviti i otvaranjem nekih novih frontova pitanja i problema. U prethodnom poglavlju ukazali smo na značajan položaj i perspektivu postmarksističkih teorija u suvremenoj književnoj teoriji, kao i drugim poljima i disciplinama, stoga će se taj prostor za nova istraživanja sasvim sigurno i dalje umnažati. Iz tog kuta gledano, ovaj je rad zapravo tek svojevrсна priprema terena, početnog polazišta, no nadati je se da i kao takav donosi neka vrijedna razmatranja i zaključke.

8. Literatura

1. Althusser, Louis, 1971. *Za Marksa*, Beograd: Nolit
2. Althusser, Louis; Balibar, Etienne, 1975. *Kako čitati Kapital*, Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine
3. Althusser, Louis, 1971. *Lenin and Philosophy and Other Essays*, London: Monthly Review Press
4. Althusser, Louis, 2009. *Ideologija i državni ideološki aparati*, Loznica: Karpos
5. Althusser, Louis, 1979. „Freud i Lacan“ u: *Marksizam u svetu*, br. 1/1979, str. 197-217, Beograd
6. Altvater, Elmar, 1983. „Forma ili forme države?“, u: *Marx nakon 100 godina*, ur. Kalanj, Rade; Zagreb: Globus, str. 1-42
7. Balibar, Etienne; Macherey, Pierre, 1981. „Literature as an Ideological Form: Some Marxist Propositions“ u: *Praxis* br. 5, Beograd, str. 43-58
8. Beilharz, Peter, 1994. *Postmodern Socialism. Romanticism, City and State*, Melbourne: Melbourne University Press
9. Bertens, Hans, 2001. *Literary Theory: The Basics*, London: Routledge
10. Biti, Vladimir, 2000. *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Zagreb: Matica hrvatska
11. Bowman, Paul, 2007. *Post-Marxism Versus Cultural Studies. Theory, Politics and Intervention*, Edinburgh: Edinburgh University Press
12. Burzyska, Anna; Markowsky, Michal Pawel, 2009. *Književne teorije XX. veka*, Beograd: Službeni glasnik
13. Carroll, Noel, 1996. *Theorizing the Moving Image*, Cambridge: Cambridge University Press
14. Culler, Jonathan, 1991. *O dekonstrukciji. Teorija i kritika poslije strukturalizma*, Zagreb: Globus
15. Culler, Jonathan, 2001. *Književna teorija. Vrlo kratak uvod*, Zagreb: AGM
16. Deleuze, Gilles; Guattari, Felix, 1983. *Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia*, Minneapolis: University of Minnesota Press
17. Deleuze, Gilles, 1984. *Difference and Repetition*, London: Athlone Press
18. Derrida, Jacques, 1976. *O gramatologiji*, Sarajevo: IP Veselin Masleša

19. Derrida, Jacques, 2002. *Sablasi Marxa. Stanje duga, rad tugovanja i nova Internacionala*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada
20. Eagleton, Terry, 1987. *Književna teorija*, Zagreb: SNL
21. Eagleton, Terry, 1996. *The Illusions of Postmodernism*, Oxford: Blackwell
22. Eagleton, Terry, 2011. *Zašto je Marx bio u pravu*, Zagreb: Ljevak
23. Easthope, Anthony, 2001. "Postmodernism and Critical and Cultural Theory", u: *The Routledge Companion to Postmodernism*, ur. Sim, Stuart; London: Routledge, str. 15-27
24. Forgacs, David, 1985. „Dethroning the Working Class“ u: *Marxism Today*, br. 29, str. 43
25. Foucault, Michel; Gordon, Colin (ur.) 1980. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*, New York: Pantheon Books
26. Foucault, Michel, 1984. *History of Sexuality: An Introduction*, Harmondsworth: Penguin
27. Foucault, Michel, 1994. *Znanje i moć*, Zagreb: NZ Globus
28. Foucault, Michel, 2001. *The Order of Things: An Archaeology of Human Sciences*, London: Routledge
29. Foucault, Michel, 2002. *Archaeology of Knowledge*, London: Routledge
30. Foucault, Michel, 2007. *Poredak diskursa*, Loznica: Karpos
31. Fukuyama, Francis 1994. *Kraj povijesti i posljednji čovjek*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada
32. Goldstein, Philip, 2005. *Post-Marxist Theory: An Introduction*, Albany: State University of New York Press
33. Gutting, Gary, 2001. *French Philosophy in the Twentieth Century*, Cambridge: Cambridge University Press
34. Hardt, Michael; Negri, Antonio 2003. *Imperij*, Zagreb: Arkzin, Multimedijalni institut
35. Hardt, Michael; Negri, Antonio 2009. *Mnoštvo. Rat i demokracija u doba imperija*, Zagreb: Multimedijalni institut
36. Heller, Agnes, 1983. „Marx i modernost“, u: *Marx nakon 100 godina*, ur. Kalanj, Rade; Zagreb: Globus, str. 187-206
37. Hörisch, Jochen, 2007. *Teorijska apoteka. Pripomoć upoznavanju humanističkih teorija posljednjih pedeset godina, s njihovim rizicima i nuspojavama*, Zagreb: Algoritam
38. Jameson, Fredric, 1991. *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*, Durham: Duke University Press
39. Kalanj, Rade, 1983. „Marx nakon stotinu godina“, u: *Marx nakon 100 godina*, ur. Kalanj, Rade; Zagreb: Globus, str. VII-XVII
40. Klages, Mary, 2006. *Literary Theory. A Guide for the Perplexed*, London: Continuum

41. Laclau, Ernesto; Mouffe, Chantal, 2001. *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*, London: Verso
42. Laclau, Ernesto, 2007. „Struktura, historija i političko“, u: Butler, Judith; Laclau, Ernesto; Žižek, Slavoj; *Kontingencija, hegemonija, univerzalnost*, Zagreb: Jesenski i Turk, str. 183-213
43. Lavelle, John F., 2012. *Blue Collar, Theoretically: A Post-Marxist Approach to Working Class Literature*, Jefferson N.C.: McFarland
44. Luxemburg, Rosa, 2008. „The Mass Strike“ u: *The Essential Rosa Luxemburg: Reform or Revolution & Mass Strike*, ur. Helen Scott, Chicago: Haymarket Books, str. 111-183
45. Macherey, Pierre, 1978. *A Theory of Literary Production*, London: Routledge
46. Macherey, Pierre, 1995. *The Object of Literature*, Cambridge: Cambridge University Press
47. Merquior, Jose Guilherme, 1985. *Foucault*, London: Fontana Press/Collins
48. Mikecin, Vjekoslav, 1983. „Karl Marx i naše vrijeme“, u: *Marx nakon 100 godina*, ur. Kalanj, Rade; Zagreb: Globus, str. 269-285
49. Mišćević, Nenad, 1975. *Marksizam i post-strukturalistička kretanja*, Rijeka: Centar za društvenu i uslužnu djelatnost mladih
50. Negt, Oskar, 1983. „Što je obnova marksizma i zašto nam je ona danas potrebna“, u: *Marx nakon 100 godina*, ur. Kalanj, Rade; Zagreb: Globus, str. 285-322
51. Peternai Andrić, Kristina, 2012. *Ime i identitet u književnoj teoriji*, Zagreb: Antibarbarus
52. Petrović, Gajo, 1983. „Bit i aktualnost Marxova mišljenja“, u: *Marx nakon 100 godina*, ur. Kalanj, Rade; Zagreb: Globus, str. 322-352
53. Pupovac, Ozren, 2008. „Proljeće hegemonije: Laclau i Mouffe s Janezom Janšom“, u: *Up&Underground*, br. 13/14, Zagreb: Bijeli val, str. 31-47
54. Rorty, Richard, 1979. *Philosophy and the Mirror of Nature*, Princeton: Princeton University Press
55. Ryan, Michael, 2007. *Literary Theory: A Practical Introduction*, Malden: Blackwell Publishing
56. Sim, Stuart, 1998. *Post-Marxism: A Reader*, Edinburgh: Edinburgh University Press
57. Sim, Stuart, 2000. *Post-Marxism: An Intellectual History*, London: Routledge
58. Sim, Stuart, 2001. *Derrida i kraj povijesti*, Zagreb: Jesenski i Turk
59. Solar, Milivoj, 2007. *Književni leksikon*, Zagreb: Matica hrvatska
60. Therborn, Göran, 2008. *From Marxism to Post-Marxism?*, London: Verso

61. Therborn, Göran, 2009. „Postmarksizam“, u: *Tvrđa*, br. 1-2/2009., Zagreb: Hrvatsko društvo pisaca, str. 49-93
62. Tormey, Simon; Townshend, Jules, 2006. *Key Thinkers from Critical Theory to Post-Marxism*, London: SAGE Publications
63. Tyson, Lois, 2006. *Critical Theory Today: A User-Friendly Guide*, London: Routledge
64. Vujić, Jure, 2011. „Pupčana vrpca postmarksizma“, u: *Vijenac*, br. 450, Zagreb: Matica hrvatska
65. Webster, Roger, 1996. *Studying Literary Theory: An Introduction*, London: Arnold
66. Williams, Raymond, 1977. *Marxism and Literature*, Oxford: Oxford University Press
67. Wittgenstein, Ludwig, 1998. *Filozofijska istraživanja*, Zagreb: NZ Globus
68. Wood, Ellen Meiksins, 1998. *The Retreat from Class*, London: Verso